

СС (кар.) 12
4-75

кар 2161-А

Чотчаланы Магомед

КЮНДЮЗГЮ КЮН

Чотчаланы Магомет

КЮНДЮЗГЮ
КЮН

ЧАМ ХАПАРЛА

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск, 1980

С (Кар.) 2

Ч 75

кар 2161

Карачаево-Черкесская
областная
БИБЛИОТКА

Ч $\frac{70303-49-80}{M 159 (03)-80}$ 65-80

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѐлюмю, 1980

К ъ О Н Г У Р
К ъ Ы Л Ы К ъ Л А ,
З А У У К ъ
Т У Л У К ъ Л А

Хехаграхвия

Къарнашла Вова бла Саша—бизге хоншу джашайдыла. Вова 7-чи, Саша да 5-чи класлагъа джюрюйдюле. Мен а къуру 4-ге илиннгенме, алай болса да „алимликде“ алагъа ал бермезиме базама.

Къарнашла узун созмаладыла. Къатларына барсам, накъырда эте, хырис тишлерин кёрюзюб, тёппемден къарайдыла.

Мен алагъа таукел къысылама: хыны этмейдиле, „кючге таяныб“, мени бла „буйрукъ бериу тилде“ сёлешмейдиле. Кючге джетсе, Сашаны хылеулюгю мени гыртчылыгъыма тийиб оюлуучанды. Вова уа, киштик къуйругъу бла ойнагъанча, дей болур, мени бла тутушууну ыйлыкъгъа санайды.

Алай а джашла онглулукъну меннге башха джаны бла кёргюзюрге излейдиле: ышармыш этиб, сынагъанча къарайдыла джапыма, айтханымы эниклейдиле, керексизге кюледиле. Аякъ басыб, кёз къысыб, мени бла ойнаргъа, мени селеке этерге кюрешгенлерин сезгенлей турама, ичимден кёлюм къалыб, хайыр, эркишиликни мындан ары кёре барырбыз, деб дертли болама.

Сашаны джашыртын тюртюб, Вова мени кьозгьаргьа кюрешеди:

— Мишка, бюгюн кьайсы дерсле болдула сизде? Аны кьарын аурууун ангылаб турсам да, тюз джууаб береме:

— Орус тил, естествознание, арифметика...

Вова сапын джагьылгьан уллу кьалакь тишлерин ышартады.

— Гм... Арихметика, дейсе, не? Андан сора уа?

— География...

Ха-ха-ха! деб, кьарынларындан тутуб кюледиле кьарнашла.

— Эштемисе? Гео-грахвия, дейди! Ха-ха-ха! Ой, джыгьылама, тутугьуз мени...

Меннге ётеди.

— „Грахвия“ демейме, „графия“ дейме!

— Ха-ха-ха! Ой... „гео...“

Сагьышланама, билмейме кьоюнларына не бла ёртен салгьанымы.

— А кьалай айтыргьа керекди да?

— Хехаграхвия, тели! Ким айтады алай— „гео-грахвия“ деб? Ха-ха-ха, ой, ёлеме...

Экиси бирден кюлгенлерине джунчугьанча да болама, амма бой бериб кьоймайма, ангылайма Вованы тюз айтмагьанын. Саша андан да аламат, андан да уста айтыб кьояды:

— Гияграхвия!

Мени алайда болгьанымы да унутуб, кьарнашла „мийик дараджада“ ушакьгьа сингедиле.

— Бизни учичкабыз,—дейди Саша,—туне не меннге гиямэтриядан „пара“ салгьан эди. Аны бла бир ыйыкьны кечинник болур, деб турсам, бюгюн да тилимден тартханды да

тохтагъанды: „Чыкъ даскагъа.“ — „Да меннге тюнене соргъансыз, кюн сайыи мен чыгъыбмы турлукъма?“ — деб тирелгенимде, „Аны сенден сормайма, мен соргъаннга джууаб бер!“ — деди да илинди. — „Меннге ёчюгюб, тишигизни къадаб...“ дегенлейиме, „кол“ салды да олтуртду.

— Энди къалай тюзетириксе? — деб салпыланады Вова. — Аман тишин алай къадагъан эсе, къурутурукъду...

— Нени да къюб, энди гиямэтриягъа джапланыргъа керекме, ансы „биссектрисаны“ алыб, башымы тюркиди.

— Мен да тюшгенме биямукъгъа, — дейди Вова, къарнашына кёл эте, — Мишка „гео — грахвиядан“ аман болмаз, къайнайды, мен а хехаграхвиядан кюйюб бошадым. Не кюрешдим эсе да, ол „халкъла арасы багъадан“ ёрге чыгъалмайма. Энишге да тюшмейме. „Тройка“ мени ючюн джаратылгъан болур...

— Мишка, сен а не алыучанса? — деб ышарылады биягъы Вова.

— Отлично!

— Ха-ха-ха! „Отлично!“, не? Сен билемисе „атлишнаны“ не бла ашалгъанын? Сютбашы бла бир да татлы болады...

— Мен билеме, сени хапарынг болмаз ансы...

Къарнашла бу джол алай джарыкъ кюлмейдиле, „хата джокъду, бешинчиден атласанг, „атлишнаны“ ийисин да унутурса“, — дейдиле. Андан сора Вова башха тарыгъыуун башлайды.

— Эштемисе? Орус литератураны чайна-тыучу Хеорхий Хвэдорович бир кюн клас-

сны аллында меннге „шпана!“ дегенди. Андан бери бир къауум суубурун, таб первоклашкала да, алай айтыб айланадыла. Къайсы бирини хамхотун тешериксе?

Бу джол кюльорге меннге кёзюу джетеди.

— Ой, ха-ха-ха, ха-ха-ха, ой юзюледи ичегим! „шпана..“

— Кюл, Мишка, кюл! Бир кесек ёсер эсенг а...

— А меннге керек тюлдю сизнича ылыхтын болургъа...

— Мишка, келчи, хвимияны бир окъуб кёр. Анда джазылгъанны билсенг, тузланы джалаб, терк ёсюб кетерик эдинг...

— Огъай, аны сен окъу, мен „химияны“ окъурукъма!

— Къара, къара бу огъур-дугърий грамотейге! Сен ачууланма, мамурашчыкъ, сёзлени джазылгъанлары бла окъулгъанлары бирча болмайды. Сен терс айтаса да, къарныбызны бурдураса...

— Сиз тюзмю айтасыз да?

— Айхай да! Юрен, салакачыкъ.

— Алай гырджын ашагъыз, ючлюле!— дейме мен.—Къайда, „суффикс“ дечигиз!

Диктатор

Хайт деб, тёртюнчю классны бошагъанында, юсюнден басыб тургъан тауну бир джары быргъаб ийгенча болду Магъариф. „Хы, энди окъуй-джаза биледи, кеси кереклисин эталлыкъды“, деди да, анасы джашын бузоуланы ызындан этди.

Бузоула билим кѳошмасала да, илмуну хауада джюзюб айланган накѳут-налмаз бюртюклери бузоучуну кѳулагъына чалыша, мыйысына кире бардыла. Сабийликде кѳой эсенг, акъыл-балыкѳ болгъан кѳезюуюнде да Магъарифни билимини теренлигине сукъланган тенглери кѳб эдиле. „О-о, ол тѳрт классны тауусханды!“—деб, асыры сый бергенден, кѳз акъларын кѳкге айландыргъанла да тюбей эдиле. Айтыргъа, Магъарифни билими башдан да башча кѳрюне эди алагъа, „бѳрю атарны бѳркюнден“ таний эдиле.

„Джер басханны ат билир“ дегенлей, мыйысында кѳб „акѳ тамгъаны“ джунчутханын джаш кеси ариу ангылай эди. Менме деб тургъанлыкѳгъа, джетген джерде бузгъа тирелиб кълалычусун кълалай унутсун. Эл Советге кълагъыт джазаргъа керек болса, Добайгъа чаба эди, кълалджюкню хыры бошланса, Данийге джалына эди...

Уллуланы тизгинине кѳошулуб, эки джылны чалкѳы да тутду, созулду, кюч бегитди. Аскерге барыр заманы джетгенлей, кѳолуна повестка бердиле. „Дунияны да кѳрюрме, кѳезюм да бир ачылыр“ деб, таукел тебреди джаш, алай а юйдегилени тыхсуулары бираз мыдахлыкѳ салдыла.

Тюшдю Магъариф кенг джашауну кѳойнуна, кѳб тилли, амма бир иннетли джарыкѳ юйдегиге. Саулугъу бла кючу, тирилиги джарадыла, тѳрт класс дегени уа, артха тартхан болмаса, алгъа силкинирге кѳоймады. Алай болса да, Магъариф эринни бурунга джалгъай билген джаш эди да, кемлигин

джабаргъа амал излей башлады. Ахыры аскер химиклени школуна джол табды.

Ол алай болсун. Башхасы уа? Юйюнде адамлары къайгъылы болуб къалгъандыла... Кеси да аладан узакъгъа джангыз бу джол кетгенди. Сора сагъышланмай да къалай этсин?

Арада джиб юзюлюб къалады деб къоркъгъанча, письмолагъа джапланды—джаз да джаз. „Кече-кюн да письмо джазыучу джаш“ болду аты.

Бир джанындан окъуу барыб, бир джанындан джазыу барыб, Магъариф кеси кесин танымазча бола тебреди. Ол унутуб тургъан неда хазна джазмагъан харифле эсге тюшдюле. Алты харифден къуралгъан сѣзню тѣртден къураса да, кете эди письмо, эте эди этерин. Сѣзле, ары-бери джампайыб, аякъларын-башларын бир-бирине тиреб, токъаш болсала да, кете эди письмо, эте эди этерин.

„Джанымдан суйген анам Хауа, тамада къарнашым Харшим, ортанчыбыз Абук, гитче къарнашым Хопай, гитче эгешчигим Саша!—деб башлай эди Магъариф.—Чынг алгъы бурун иеме сизге балдан татлы, къайнагъан шайдан исси, Минги таудан да мийик тансыкълыкъ салам. Саламдан сора не эте турасыз? Мен бек тынч, эсен турама...“

Быллай письмола кюн сайын дегенча кете эдиле аскерден, келе эдиле Хауалагъа. Бир-бирине эгиз къозулача ушай эдиле ала. Айхай, джууабла да алагъа кѣре къайтмасала, болмай эди.

Бир джолда уа отпускагъа келиб къалды да, адамларын „аман халек“ къууандырды Магъариф. Эки къой сойдула, къонакъ чакъырдыла Хауалары, тойгъа джашланы, къызланы джыйдыла. Алакёз Зурумчукъ бла Магъарифни уа энчи тепсетдиле.

Магъариф аскерге къайтыб тебреген кюн аны ашыргъан джыйынны ичинде джангы келинчик Зурум да бар эди...

Андан сора да бир джылны созулду аскер къуллугъу. Письмо джазаргъа джангы борч тюшюб, джаш анга кёб фахмусун салды. Хаты уллу тюрленмесе да, сёзле сюрмелене, кеслерине ушай тебретдиле. Кече джазгъанын кюндюз ашырыб турду. Ма ол джылны ичинде ненча кюн болгъанын тергейме деген Магъарифни письмоларын санагъандан тюз мадар табаллыкъ тюл эди...

Бу письмолагъа уа, саламны иссиси бла келамны тансыкълыгъындан сора да, шекер атылгъан, балдан да татлы сезимле тёгюле эдиле. Да не этериксе, джюрек джырласа, къанынг ойнаб, тылпыуунг къайнаса!

Зурумчукъ дунягъа джангы джан къошуллугъун уяла-уяла билдирген эди да, Магъарифни джюрегине джукъланмазлыкъ ёртен салгъан эди. Андан ары экиси джашауда тюгел ачылалмай къалгъан бетлерин письмолада ача эдиле. Сабийчикге (джашмыды, къызмыды—ким билсин, алай а „джашчыкъ болмай чырт да мадары джокъду!“—деб, Магъариф къаты эскертгенди Зурумгъа) ат атауну, аны джасанма кийиндириуню, оюнчакъла бла суюндюрюуню, къайдам, кёз тийгенден, башха чертнеуден сакълау-

ну хакъындан терен оноула эте эдиле пись-молада.

Аскер къуллугъун бошаб келген джаш субай Зурумчукъну тамам да юйлю амма болуб тургъанын эследи. Тобаста, алай бир да къалай семиргенди ол бусакъ терекчик! Эшикден кючден киреди... Алайчыгъын а джазмагъанды письмода. Налатчыкъ, джашшырыб къойгъанды, деген оюм келди кёлюне.

Эки-юч кюнню баргъан басыныу бла алгъышлау, сорушуб, Магъариф отоугъа киргенинде, письмолада аты ол кёб айтылгъан къызчыгъын, кесине ушагъан Сюзанначыгъын, кёргюздю анга Зурум.

Джашау джангырды. Омакъ джаш орамда кёрюне, тенглеге тубей тебреди. Энди аны тилинде кимни да сейирсиндирлик, кимни да сукъландырлыкъ сёзле кёб болгъандыла. „Химик бла ойнамагъыз!“ деб къояды тенглеге. „Хлорацетафенон“, „дезактивация“ деб башласа, кёблени ауузлары ачдырыб къояды. „Броник“, „дымшашка“, „взрывнакет“, деб сёлешеди. Ангыла аны не айтханын! Ангыламагъан затынг а сейир кёрюнеди.

Бир тюрлю джауну джагъыб, бир къуджур щеткачыкъ бла уруб, тюймелерин алтынча джылтыратады. Башлы чурукълары дуу джанадыла.

Элчилени, бютюн да бек джаш тёлюню, кёзлерин къарата, Магъариф иги кесекни айланды элде. Ишге джарашыргъа асыры ашыкъмады. Алай а, кеч-эртде болса да, ол къайгъыны этерге кёзюу келлик эди: не десенг да, энди ата болгъанды, юйдеги ёсдюрюрге керекди. Амыры шахаргъа тартады,

анда джашар ючюн а усталыкъ алыргъа, усталыкъ алыр ючюн да окъургъа керекди. Къайсы бирин этсин?

Кечеги школда окъуу ауур кёрюндю. Андан эсе, механизатор болайым, деди да, курслагъа кирди. Мында да тынчлыкъ джокъ! Къагъыт алыр къайгъыда, устазлагъа башын джарашдырыб, кимни ишине, кимни юйюне къолтукъ-къоюн бла барыргъа къалыб, муратына джетди.

Амма, не келсин, джалгъан устагъа трактор бойсунмады, хар джол сайын тенглери ни бирине джалбарыб, „къыйынын да эсгере“, алай тирилтеди бузукълу машинаны. Бары да—дыгалас.

Джашны кёлюнде уа бир кюсеб тургъан заты барды—кирсиз, къайгъысыз, тынч ишчикге къысылуу. Айхай, хар къайда бир къынгыр хыджи чыкъмаса уа аягъындан тутаргъа: хаман билим, билим, билим, дейдиле да турадыла. Бнягъы бузоуланы уа къолгъа къалай алсын—сыйым тюшер деб тартынады, халкъдан ыйлыгъады.

..Бир ингирде радио, диктор керекди деб, билдириу бергенинде, Магъариф керти кёлю бла сагъышланды. Соргъанында, аны не иш болгъанын билген адамла табылдыла. „Талай къагъытны окъуйса да кетесе, танг айлыкъ береди, сыйлы да кёредиле“,—дедиле.

„Тамам мен излегенча!“—деб, Магъариф конкурсха барыргъа къурала тебреди. Талай газетни тышындан окъуду—аман кёрмедиле фахмусун. Джангыз ауазым буза болурму—хырхаракъ, тунакыракъ чыгъады, деб келди кёлюне.

Анга да билген мадарларын этиб, акъ кё-
легине кызыл галстукну тагыб, джасаныб,
радиокомитетге барды. Уллу залда талай
адам олтуруб тура эди.

— Эсенлик теджейме сизге, джолдашла!
Кюнде кюнюгюз да былай болсун!—деб
джарыкъ саламлашды Магъариф.—Айыб
этмегиз, сизге диктатор керек шойду да?

— Ким, ким дейсиз?—олтургъанла бир-
бирине къарашдыла.

— Сизге диктатор керекмиди?—Ангылама-
дыла деб, кёлтюрюб сорду Магъариф.

Бир журналист, кългъанладан алгъа эс
джыйды да, джууаб этди:

— Диктаторму? Хо, керекди. Неме... биз-
ге тюл, ЮАР-гъа... Ары бар, марджа!

— Ол узакъда болур... Мен былай, юй-
юме джууукъ джерчикде, излей эдим иш-
чик...—деди Магъариф.

Грипп

— Джашла, „пандемия“ дейдиле,—айтыл-
гъан джеринден кери болсун,—грипп деген
начасны кълын булутлары дуняны басыб
келедиле,—деди Томурбек, эшикден кире.—
Не да этиб, ол фиргъауунну къатыма къоймаз
муратда джорюйме. Айыб этмегиз, сизни
багъалы кълугъузну алгъынча тутмасам.
Мени кълуму къаты кысмадыгъыз деб,
кёлкълды болмазгъа мен да сёз береме...

Томурбек, хурджунундан чыгъарыб, бур-
нуна бир сары ампуланы тиреди, мыйысына

ётдюргюнчю тартды аны ичинден дарман хауаны. Ызы бла, орнуна олтурду да, бир акъ шишачыкъдан гитче къалакъчыкъ бла алыб, порошокну бурнуна тартыб ийди.

— Фуу, хадауус... Вакцинады муну аты... Асыры татыусуздан джан береди, бузмай татран: вирусла къуру муну ачысындан огъуна кырыллыкдыла,—дей, ун джугъу бурнун да, джыламукъла ойнагъан кёзлерин да сюртдю.

— Къадал, къадал—сакълыкъ сакъатлыкъ салмаз!—деб кюлдю нёгери Добай. Къалгъанла да къошулдула къургъакъ чамгъа.

— Тейри, сиз накъырда этгенликге, „Ат басханны джер биледи“ дегенлей, кесиме джетгенни мен билеме.—Томурбек ышармай сёлеше башлады.—Мен лакмусма, лакмус: тылпыуу-джели джетгенлей, тутуб къояма да аджалны, хайда айланама, кызара, кёгере. Менден кишиге да джукъмайды, меннге уа...

— Сеннге уа билиб джабышадыла вирусла: татлыса... Сора, сенден тоуб, тукъум-джукъ болсала, къалгъанлагъа кечерге джий-иргенедиле да, кесингде къалыб кетедиле,—Добай джити селекесин тохтатмады: аллы айланыб эди дыгъы этерге.

— Сиз ант этдирмейсиз, алай болса да аллах бла мен ант этериме—„апчюх!“ дегенни неда бурну кызаргъанны кёргенлей огъуна алыб къалама саугъаны. Алсам,—кесигиз билесиз,—саламелик тийген ёгюзча, тентек болуб айланама бир талайны. Не керекди, джаным-кёзюм, меннге ол азаб?—Томурбек кёлю бла сёлешди.

— Тюз айтаса, керек тюлдю!—Мырзакъул сёзге къошулду.—Окъугъанмыса Пушкинии „Пир во время чумы“ деген затын? Ма андача эт: эшикни, терезени да битеб, къыздыр тойну, орамгъа да къарама, кишиге да тюбеме...

— Аллай кюнюнг бар эсе уа билесе,—Томурбек саз бет алды,—алай а сакълыкъ, „профилактика“ деген затчыкъланы унутмазгъа тыйыншлыды. Сёз ючюн, неге керекди бир джыйынны айланыб къолун тутуб барыргъа? Барына да бир салам бериб къойсанг, болмаймыды? Неда... ауругъан юйюнде турсун... Огъай, чыгъар да келир, кюн аманны къушуча, тебрер излеб, кимге джукъдурайым деб. Аллайны, багъанагъа байлаб, башына хызен кийдирлик эдим, мен айтхан болса...

— Томурбек, сен кемсиз зыкъылыкъ этесе,—деди Даулет.—Керти дарман юретейим: чыныкъдыр чархынгы...

— Огъай,—деди Осман,—сен мындан спартан чыныгъыуну излеме, вирусланы чиркитген амал юрет.

Была джарашыб харх эте тургъанлай, эшик къагъылды. Къагъылгъаны бла ачылгъаны тенг болду.

— Боллукъмуду?—деди мазаллы къызылбет джаш Ануар, юйге кириб бошагъандан сора.—Ассалам алейкум!

— Алейкум салам, джууукъ бол, алан,—дедиле джашла, шиндиклеринден аз кёлтюрюлген ышан этиб.

Ануар бёркюн тешди, папкасын столгъа салды, тунукъгъан бурнун да тартыб, къыйырдан къол тутта башлады.

— Айыб этмегиз, къайсыгъыз тамада эсегиз да, былай къыйырдан барайыкъ...

Секириб туруб, силкиниб, джашла Ануарны исси мылы кълун тутдула, олтуртуб, саурукъ-эсенлик сордула.

— Эсен а эсен кибиклей айланабыз, джашла, алай а... Бу саурукъ деген амма-джукка эте башлагъан болур, дейме. Ийнана эсегиз, бюгечели, орнум къара кылды болуб, кесим да къл кълсмай чыкълганма. Кълкюрегим къланджал таууш этиб солуйду... „Джарлы тюеге минсе да, ит кълбар“ дегенлей...

Джашла бирери бирер дарман юретирге кюрешдиле, Томурбек а, къл сакълай туруб, эшикге сылдыжырады. Ануар кетгенден сора, бир заманда кириб келди да, кълларын сапын бла джууб, юсюн сарсмакъ ийис этдириб кюрешгенин айтды. Алай а ичин ачыу бла сууукъ кючлегенлери белгили эди.

Томурбек экинчи кюн ишге чыкълмады, ауруб джатхан хапары келди. Диагнозун а джашла джангылмай салдыла—грипп!

Радикулит

„Белим кълрушханды“ дегенни кълрсем, ичимден кюлюучен эдим.

Артада, кълйсы эсе да бир китабда „Кюлме джашха—келир башха“ деген нарт сълню окълганымда, ичимден, тышымдан кюлгеними да кълйдум. Тюз этген эдим кълйганымы...

Бел ауруу манга да кълдалды. Ауур затны кълтюрдюм, мылы джерде джатдым, деб

эсимде джокъду. Сора къайдан чыкъды бу азаб?

— Ол кеси аллына чыгъыб къалады,—дедиле бир къауумла.—Келгенича, кеси кетерикди...

— Джелди ол, джел кириб, адамны терисини тюбюнде орналыб къалады,—деб бегитдиле башхала.

— Ауруу бары сууукъданды, къарнашчыгъым, сууукъ чабханды. Джылы суулагъа кирирге керексе,—деди хоншум Добай.— Майна, Ханукъа джызылдаб айланыучан эди белинден тутуб. Анга соруб кёр, бир дарман юретир.

Ханукъа мени бек джазыкъсынды, таб бетин да джыйырды. „Эй-эй, ол хадаусну бек ариу билеме, аны багъыуну да курсун эртде тауусханма,—деди.—Энди сен, ол-бу айтханнга тынгылаб, башынгы джазыкъ этме да, быллай дарманнга кёч: джылы джангурдан сора семиз чабакъ къуртла созулуб-созулуб чыгъадыла джолгъа,—кёргенсе да? Кёргенсе. Ма аланы шишагъа джый да эз... Джыйырылма,—джанынга джетсе, антым, къуртланы саулай-саулай да джутарса!

— Къой, къой, къой, Ханукъа,—дедим мен,—аланы эзиб ичгенден эсе, юч радикулитни да аркъама кёлтюрюб айланырма!

— Тохта. Ич демейме, аша демейме, артына дери тынгыла. Так вот, эзесе да, сууларын быстырчыкъ бла сюзюб аласа. Аны белинге джагъа турсанг—саппа-сау этерикди.

Сау болуб къаллыкъ эсем да, бу рецептден къоркъдум—бу-у-у. Алгъы бурун врач-

ладан башлайым деб, бардым поликлиника-
гъа. Анда къаллай бир сакълагъаным, сю-
елгеними айтмай къояйым—асыры безгенден,
радикулитим да мени къоюб къачарча бол-
ду. Амма экибиз бирча чыдаб турдукъ. Ахы-
ры къагъыт алыб чыкъдым—физкабинетге.

Анда олтургъан джарыкъ тиширучукъ
мутхуз бет алды, эки кёзю бла тенг джы-
лагъанча этди.

— Билемисиз, деди ол булбул ауаз бла,
оймакъ ауузчугъун чюйюре,—лампа кюйген-
ди да, бузгъа тирелиб турабыз... Эки-юч
кюнден бир джокъларсыз.

Тёрт кюнден баргъанымда, биягъы хапар-
ны эштдим.

— Бир ыйыкъдан келирсиз,—деди мапга.

Лампа излерге джайылдым. Табдым да
элтдим.

— Ай, къалай иги болду!—Бюсюреу сиз-
ге, бюсюреу!—деди булбул тамакълы.—Эн-
ди ингирде келирсиз: адам аз боллукъду ол
кёзюуде, киши джунчугмай, сыртыгъызы
тынгылы къыздырыбыз...

Къаманы джутхан деу кибик, тёнгегими
сын къатдырыб, аякъларымы сакъ джюрюте,
юйюме джыйылдым. Энди ингирде уа къалай
барайым ары, ол этажлагъа да къалай ёрлей-
им деб, къайгъым олду.

Къымылдаргъа къоркъа, къах дерге тарты-
на, ингирге джетдим. Къоркъгъан къоркъуу-
умдан да къутулуб, физкабинетге киргенимде,
танышым джарыкъ тюбеди аллыма.

— Келигиз, келигиз,—деди ол,—бусагъат
алыб атайыкъ белигизни. Ма, бери кириб те-
шинигиз, бу тапчаннга баууругъуздан джа-
тыгъыз...

Булбул тамакълы „улла кюнню“ белиме бурду, „онбеш минутду мардасы, алай болса да сизге жарым сагъатха дери джылыныргъа эркинлик берейим“ деб, джабыуну тартыб кетди.

Иш бошалыргъа бир сагъат чакълы заман къалгъан эди. Джылыугъа илешиб, джаныма себеб болгъаннга таныб, солуу ала турдум. Кабинетде булбул ауазчыкъ чыгъа эди. Бир танышы аны бла тохтаусуз чыкъырдаб сёлеше эди. Аланы ушакъларын къурмач чартлагъаннга ушатдым.

— Ой, бюгюн тюкенде бир сейирлик чындайла сатылгъандыла, билмей къалгъанма, — деди „булбул“.

— Ах, мен да аллыкъ эдим... Импортный-ле болур эдиле, — деди нёгери.

— Андан хапарым джокъду, алай а бек махтайдыла къызла...

— Тамбла Асягъа бир чабайым, аны танышлары бардыла.

— Бюгюн помидорла алыб келдим да, шорпа этейим, деб тебрегенлей, юйюбюздеги, салат кюсейме, деб тохтады. Джангы агурчала бла помидорладан салатны къалай аламан болгъанын кесинг билесе! Артыкъ да бек анга чёплеу джаучукъ, шибижи, сохан къошсанг... Кесиме уа бир маджал зат биширирге...

„Биширген“ деген сёзден арысын эштмедим: кесим бишиб къалгъан кёре эдим. Ой, бир иги джукъларым. Асыры къызгъандан, терим бетиме тёгюлюб, тюзюмде да джаханымде боркъулдаб къайнагъан чайыр къазанланы кёрюб, илгениб уяндым.

Къайда джатханумы эсеме тюшюрелмей сагъышландым, алай а „кюнню“ тубюнден дженгил къачаргъа кереклисин билдим. Тапчандан тюшюб, эс джыйыб, сестрагъа таууш этдим. Эриген санларымы тиреялмай, шиндикге олтурдум.

Кабинетде шыкъырт чыкъмады. Кийимлерими къабларгъа кюрешиб, джабыуну ачыб къарадым. Киши джокъ. Аны къой эсенг, коридордан да келмейди таууш. Эшик—этилиб. Къысхача айтыргъа, иш бошалыб, харким юйюне эртде кетгенин ангыладым. Терезеден къараб, кюн батханда багъыр булутланы отлары джукълана баргъанын эледим...

Энди не къычырыкъ этейим, къалай чыгъайым мындан? Ючюнчю этаждан секирир къарыуум болса уа нек джарлы эдим.

Эшикни кирит тешигине къулагъымы салыб, солумай тынгыладым. Къайда эсе да пол джуугъан таууш келе эди. Тебрэдим дюнгиурдетиб.

Бир заманда, шырт-шырт-шырт деб, биреу келди да, мени эшигими къатында шум болуб къалды. Мен да тынгылайма. Кетиб тебреди. Ашыгъыш туюдюм эшикни. Къоркъгъан ауаз бла сорду тиширыу:

— Кимди бу?

— Адамма, эшикни ачыгъыз!

— Къайдан чыкъгъанса бери бу заманда? Огъай, мен тыйыншылы джерге билдирейим... Джокъду ачхычым!

Кетиб къалады деб къоркъуб, халымы болгъан болушлусуча ангылатыргъа кюрешдим.

Бир заманда эки тиширыу ачхычла алыб келдиле. Азат болгъаныма къууаннгандан, ары дери анасын тойдура тургъан радикули-

тими унутуб кьойдум. Юйге тирн-тири джю-рюб кетдим... Тюзю, ол мени андан бери джокъламайды—ма, сау юч ай!

Аны айтханым—чабакъ кьуртлада тюлдю иш, мурса бла кесинги сопалауда, табанынга, белинге да скипидар джагъыб чибинлеуде, эшик къангада тюзелиб джатыуда, таб кесинги айюге теплетнуде да тюлдю иш, шохла. Керти дарман неде болгъанын кесигиз сездигиз: тартынмай барыгъыз физкабинетге („булбул“ анда ишлеген кёзюучюкню мараб!).

Эскулап

Ичи адамдан толуб келген „бобикни“ бир джаш кыызчыкъ тохтатды. Акъ сумкачыгъым кьолунда ойната, чабыб эшигин ачды.

— Мен Тубанлыгъа барлыкъма, ала кетмезгиз, кёлюм кьаллыкъды!—деди джарыкъ ауаз бла.

— Ариучукъ, кечериксе: тёртеуленни орнуна беш алауган олтурады... Кесибиз да тик ёрге барлыкъбыз да, моторума базмайма,—деди шофёр.

— Оу, мени ауурлугъумдан кьаллыкъ машинаны джардан кьуярма, тоба!—деди кыызчыкъ.—Алай айтыргъа да айыбды. Орун а мен къачан да табмай кьалмагъанма—аны сагъышын этме!

Андан ары сёз кьоратмай, эрлай арт эшикни ачды.

— Къайда, тонлула, мени арагъа джиберчигиз!—деди джашлагъа, кыыйырдагъыны

тобукъларындан басыб, алгъа сыбдырыла, кесине орун айыра.—Кёрдюнгю, ыхы?

Не тар эди эсе да, адамла къысылдыла, къыйсайышдыла—олтурду къызчыкъ, этеклени-дженглени юйюкдюре. Аны таукеллиги эригиб келген джолоучулары джукъулары чачды, ким накъырда этерге, ким соруу берирге ачылдыла.

— Атынг неди, алтынчыкъ?

— Сен къалай болса сюесе?

— Менми? Да, къайдам, сёз ючюн, „Мас-харахан“ болса...

— Тамам билиб къойдунг—алайды!

— Огъай, накъырда сыз? Шо, келининг салсын орнубузну!

— Мен кесим да салалырма!

— Артыкъ да аламат! Не керекди биреуню къыйнаргъа? Кесинг салырса да къоярса...

Джашланы бири джырлады:

Ой, къолчугъунгу бир тутдурчу, къызчыкъ,
Арта джууарса да къоярса...

— Спирт бла да джууарма! Дезинфекциядан барды хапарым.

— Ма-а! Ай джашагъын!..

— Медикледе адет алайды...

— Аллахчю?! Медикмисе?

— Хоу!.. Ий, къоюгъуз сорууланы, экзамендеча! Не керекди къысха заманны ичинде барын да билиб къояргъа?

— Тобаста, былай-былай, бир мёлек бла, бир сейир келинлик бла бирге келдик деген заманда, ким эди деселе, не айтырыкъбыз?

— Мёлек-челек мен билмейме, Азима бла келдик десегиз, джангыллыкъ тюлсюз.

— Ма-ма-ма, энди билдик: АЗИМА!

— Да кьоймайсыз, ташны сѣлешдирлик-сиз...

— Азима, джаным, не ишлейсе, юйдегингзатынг болур? Айыб этме соргъаныма: бу кѣргенинг бары джалан джашладыла...

— Элде докторма, Эскулапны ахлусундан... Билдигизми? Аллай „джаланлагъа“ ийнелени кѣб ийисгетеме...

— Ба-ба-ба! Кишини да аярыкъ тюлсе со-ра?

— Хар кимни—кесине кѣреди аяу. Сизни кибиклеге уа ѳгюз ийнелени сайлайма.

— Дертли кѣреме „бизни кибиклеге“... Кьойдукъ санга барыуну!

— Сокъур суюген—сау кѣз.

— Джылчыгъынгы да бир айтсанг...

— „В жизни раз бывает восемнадцать лет“ деб эштгенмисиз!

— О-о, харбызны бишген заманы, бычакъ джетер-джетмез тырс деб, джарылыб кетеди асыры шатыкдан...

— Аны суюгенлени уа аллах кѣреди, Ази-ма...

Джашланы бири сорду:

— Алай болса да къайда окъугъанса, джанушка?

— Медучилищени былтыр бошак келгенме. Къалай, анкета толдуму?

— Огъай, алкъын толмагъанды. Анда ѳлгенни-затны кѣргюзтселе, кьоркъмай къаламы эдинг?

— Фуу, нек кьоркъа эдим?! Мен алай бир къауум къылджюреклуча тюлме. Ай-ай деб, артларына аууб, нашатырны ийисгеб кюре-

шиучюлени кёрюб болмайма. Бёрюден кьоркьгъан чегетге бармасын...

— Къалыны энди келеди! Да сора сен кьоркьмаймыса да бёрюден!

— Фуу, нек кьоркьама?! Табигъатха тюзюча кьараргъа керекди, джалгъан кёзлюкле киймей... Ма сиз да тюз кьараялмайсыз, хар нени кьынгыр кюзгюде кёрюб турасыз...

— Ый, сояргъа тебрегенсе, антым! Кеч, джанушка, терслик биздеди. Не мадар, кёзюнг тюз кёргенни джюрегинг терс ангыласа?

— Хы, джанушка, айыб этме да, ишинги хакъындан да эки сёзчюк айтсанг а...

— Кюрешеме, кьынгырланы тюзетиб... Хапар былайды: келир медпунктха къайда хыйлачы аждагъан. „Белим кьурушханды“, дер бир мазаллы ууанык. Не этериксе алагъа?— „Кальций термопсис—бурнунга!“— дейсе да ашыраса. Экинчи кюн кьарасанг, джюкленнген арбаны артын кёлтюре айланыр... Неда келир биреу, кьызыл джаякъларында нюр ойнай, иги бакъмасанг, кетерик тюлме деб, кёзюнге джити кьараб тохтар. Джахиллик, дейсе да, чыгъараса ийнени. Олсагъатдан, пациентге кийик саулукъ келиб, эмилик атча секирив кабинетден...

— Къысхача айтыргъа, барыны дарманы да ийнеди, не, багъалы Панацея? Алай атайбыз атынга, чарларыкъ тюл эсенг.

— Иш мени атымда тюлдю—ийнедеди! Ийнеге атагъыз алай.

Бираз баргъанлай, ары дери сёзге хазна кьошулмай келген шофёр, „бобикни“ ичинде лампачыкъны джандырыб, ызына кьарады да, Азиманы джунчутур акъыл бла сорду:

— Соймеклик ауруугъа медикле дарман табханмыдыла?

— Кимди ауругъан? Сенмисе? Юйлен!

— Юйленгенме, алай а ауруудан къутулмай барама, бир акъ медичканы сойгенме да...

Машина Тубанлы элге кирди. Ашхам болгъан эди. Сан бир терезеден ургъан лампа джарыкъчыкъ орамда джангур кёллени джылтырата эди.

— Ма былайда—стоп!—деди Азима, джууаб сакълаб келген шофёрну джелкесине тие.—Джууукъ болугъуз, спиритус вини да табарма, огъай десегиз—джукълатхан дарман...

Джашланы кёзлерине ийнеле кёрюндюле.

— Ай, насыблы бол, орайданга барайыкъ!—дедиле ала, эркинирек олтура.

Тири-тири атлаб, Панацея кече къарангыгъа ташайыб кетди. „Бобикде“ уа Азиманы сюзюу башланды.

Юретиу

Эртденбла кызы, омакъчыкъ кийиниб, арбазгъа чыкъгъанлай, анасы хыныракъ ауаз бла чакъырды:

— Былай бир келчи... Тюнене кече арасына дери къайда эдинг?

— „Къайда, къайда?!—Киногъа кетдим, деген эдим да!..

— Да кино дегенинг сарашха дерими барды, уялмагъан?!

— Нек болады „сараш“? Он сагъатда къайтхан эдим... Сиз тауукъла бла тенг къонганлыкъгъа, ол кёзюуде дуня эшикде

айланады. Ёмюрюгюзню джукълаб ашыргъансыз да...

— Гырылдама, уялмагъан! Джашы атасын... юрте эди деб... Къайда айланмагъа сен эришесе. Ол юсюнг-башынг да неге ушайды? Джукълагъан эсем а, не хата кёргенме? Сыйым бла джетдим къартлыкъгъа...

— Да не этесе ол сыйны? Гюрбеге кириб джашагъанса...

— Болду, энди джаншамә. Биз къауумну намысыбыз багъалы эди напсыбыздан. Биз эки дунияны да унутмай эдик...

— „Ол дунияны“ десенг а!

— Хо, ол дунияны. Бу дуниябыз а бошунагъа кетгенди... Энди аны сени кибикле джетдирирге кюрешедиле. Сен кесинге бир къара: акъылынг болмагъанлыкъгъа, къарамынг бла къыз болгъанса, ат-бет атаб къоярыкъларын къалай ангыламайса? Сёлешме, дейме да! Хо, ат-бет... „Тимур ашырды!“ Кёремисе сен аны! Кимингди Тимур? „Школ тенгим!“ — кимге болса да юрет—бёрю эчкиге тенг болмайды. Аны кишиге эштдирме, суйуб айтама. „Кече арасында элни къарангы тыгъырыкъларында асхакъ Къасымны джашы бла айлана эди“, дерикдиле ансы, сенге бир уллу сыймы берликдиле?

— Айтсынла, кимге керекди сёзчюле берген сый!

— Ах-ах-ах, бютюн бедербетледиле бусагъатдагъыла.

— Анам, джангыз мени юсюмден айт, башхалагъа тийме.

— Тонгузну аласы-къарасы джокъду, барыгъыз да бир... дерик эдим, джазыкъсыз

ансы. Сенича заманымда уа кече эшикде айланган огъай, кюндюзгю кюн да къоркъа-юрке чыгъа эдим орамгъа.

— Сора аны не махтауу барды? Джесирча...

— Селешме! Эй, заманла... Бутун, бойнун ачыб джюрюген огъай эсенг, эркишиге джалан аягъын, чачын кёргюзген адет да джокъ эди.

— Сора негизни кёргюзе эдигиз да?

— Селешме! Урлукъма, тоба. Сени ючюн а—не! Антсызса, кымыжа болуб чыкъмасанг орамгъа... Биз билгенден, алай эди: тиши-рыуну сыйы—намысында. Уяты-бети болгъаны джаратады эркиши да. Сиз а масхара тюрсюнге кирирге кюрешесиз, былай... ачылыргъа. Эркишиле кийниб кюрешедиле, сиз а—тешинир къайгылысыз. Не адетди ол? Мен айтхан болса, кызыны 8 классдан ары иерик тюл эдим. Андан ары ол окъур къайгылы болмазлыгъын билеме...

— Селешме, дегенме да! Эй, заманла... Тюнубюз болмай, тюшубюз бла джашай эдик. Аны узакъдан бир кёралсам деб, башха мадар табмай, челекле бла суу агъачны алыб, суугъа тебреучен эдим.

— Тохта, кимни юсюнден айтаса?

— Хы, къой аны—бир адамны... Кёрсем, ичимде ёртен джаныб, талай заманны бара эдим. Ма алай эди бизни джашауубуз. Дагъыда тёзе эдик, дуния намыс ахырат азабдан кючлю, деб. Мен джангы джетген заманымда, тенглери тойдгъа кёшулгъанларын кёрюб, сукълана туруучан эдим. Бир джолда Чыначыкны кызы бла Гошханланы

Алиманы Мукъуяты хоншубузгъа ыстым тойгъа къоймай элтдиле.

Илячинлеча джашла толу эдиле арбазда. „Бир джангы къыз да келди! Огъур бла къошул джыйыннга!“ деб аууз джетдирдиле. Джарашды улу Дахирни аууазын айырыб таныдым (ары дери да талай кере накъырда этиб эштдирген эди меннге...)

— Абезек башланганлай, Дахир джегиб къадалды, аджал къадалгъанча. Тойну ортасына чыгъарыб кетди. Неле эсе да айтыб, къулагъыма шыбырдаб келе эди. Мен а, ол тутхан кълум асыры ачыгъандан,—бир къаты кысхан эди джаханим орну боллукъ (тоба, тоба, аман да айтдым хадауусха),—кюнью танымай, ийманым тубан болуб бара эдим. Аны бла къалса уа, нек джазыкъ эдинг: ары-бери силдеб, хойнухча буруб, башымы да тегерек айландыра эди. Бетим отча джана болур эди—бизни джашладан бири эгериб, мени Дахирден сыйырды...

Андан сора макытда барсанг а тойгъа! Къойдум, къойдум джарыкълыкъны. Биреуге джарашханлыкъгъа, ол манга джарашмай эди. Алай болса да ашхы заман эди ол...

— Кет, тели! Ауузунга сыйындырыб ол аман сѣзню анга къалай айтаса! Эшек, ит да тюл эди, хариб, учар къушча бир джаш эди Дахир... Кеси да кызыл кабалерияда къллукъ этиб келген эди да, акъ чепкенин кийиб, алтынбаш хазырларын тизиб, джим-джим джылтырагъан башлы чурукъларыны табанларында джыгырыклары занг-занг эте, тепсеб тебресе, дунья сукъланыб къарай эди анга. Джарлы, юлленген да этмегенлей,

Щкуро деген малгъун бла къазауатда ёлюб кетген эди...

— Ах-ах, сени уялтама дедим да, сериме кетиб къалдым. Аны барын сандырагъаным— къыз намысын сакъларгъа керекди, къыз— къысымлы деб.

— Хо, анам сени керти джюрегнинги мен ангылаб турама. Алай а, къысымлы болуб, не табдынг?

— Кет, сълхыр, не затны ангылайса сен! Къысымлы деб, кесин тыя билгениге айтадыла. Адам хайуан тюлдю, эсине келгенни этиб барыргъа. Биз юйюрден чыкъмагъанды не айланма, не дюрген! Сен да габдешде туумагъанса, алай атаны-ананы эсгермезча.

— Анам, тюнене бир уллу кемени космосха учургъанбыз, эштдингми?— деди къызчыкъ, сёзню башха джары бурдурургъа умут этиб.

— Сени башынга адам айтхан кирлик тюлдю, ол джел да бир, сен да бир. Учхан эсе, ахырда да, сен бир миниб кетсенг а!

— Атам ёлмесин, кетерик эдим! Сен джиберирмисе?

— Уяллыкъ-зат тюлсе, кёзюнгю алгъаннга да! Къаллай адам боллукъса, къалай юй тутарыкъса? Санга джалгъашхандан къыйыны болурму! Сени адам этеме деб кюрешмеге эдим да, бир ит кючюкню асырагъа эдим. Къанджаза!

Анасыны аманнга кетерин ангылагъан Софа андан сора къара тынгылауну басыб турургъа ант этди. Анасы кёб сёлешди, Софаны эсгерирге унамай, кесини джаш заманына дагъыда бир кере кетиб, ызына къайтыб келди, айтханларын джангыдан тизиб, кы-

зына керти акъыл салыргъа тамам кѣлю бла кюрешди.

Адам эштеди деб ыйлыгъа, чюйтабан чуругъуну джити бурунчугъу бла джерде сызла тарта, тегерегине кѣзлерин сюзе тургъан къызчыкъ бир заманда анасына тамам эригиб къарады. Тобукъ башындан танг ёргеде тохтагъан къара мини-юбкачыгъын андан да ёрге тартыб, ингичге белчигин къаты буууб тургъан къара полимер белибауун андан да бек тартдырды.—Бююн клубда эстрада тепсеулеге энди бирчик барайым да, сен айтханланы тамбладан башлаб этерме,—деб анасына джалынчакъ къарады Софа...

Айбек

Газетни редактору кесини бир уллу борчуна нени санай эди десегиз,—коллективге тынчыкъ бермеуню. Ол бир затны тута эди хаман эсде—кѣзюу-кѣзюую бла, адамланы джыйыб, къамчи ойнатыуну. Джангырта, джукъудан уята, титирете турмасанг, адамла, рахат кѣллю болуб, тынчыкъгъа юйюрсюнюб, хаулеге кетиб къаладыла, деген оюмну ким эсе да сингдирген эди анга.

Дагъыда бир джангы акъыл табхан эди редактор: редакцияны бѣлюмлеринде журналистле керек тюлдюле, агрономла, зоотехникле, инженерле, дагъыда башха устала „урунургъа“ керекдиле.

Эсге тюшсюн ансы, „джашауда бардыргъан“ ишмиди? Табылдыла бир онглу зоо-

техник бла андан да онглу агроном Айбек. Бухгалтер-экономист Юсуф да келди, кеси суйген кягъыт хауаны ыстымлай. Кирдиле ишге, башларына иги мурат этиб.

Зоотехник Токъалны кёлюне былай келген эди: „Не азабды бу мал къуйругъундан тутуб айланыу? Кече джокъ, кюн джокъ. Билгеними да унутуб, къара тууар болуб къалыргъа тебрегенме. Андан эсе, барайым да, джылы редакцияны джарыкъ терезелеринден къарай, джаза, окъуй турайым. Дуния анда „ачха ашайды,“ мен да алырма юлюшюмю“.

Агроном кеси кеси бла ачыкъдан ачыкъ былай сёлешген эди: „Къаура бла чыгъанакъ джырты, юсюме кийим джетдиралмайма. Эрним- бурнум кысты-кысты джарылыб, кюнде кюйюб айланама. „Бу Бангладешден келгенди“,—дейдиле манга конторчула. Чурукъ табанларыма джелим топракъ асыры къалын джабышхандан, сюегим узундан узун болуб баргъанча кёрюнеди кёзюме. Къой, анасы бергенни тёксюн, къолгъа къалам алыб да бир сюрейим сабан!..“

Экономист Юсуф да бир башха ишни сынаргъа разы болгъанын джашырмайды. Безгенди колхозда тергеу бла план салыудан, аны толмагъаны бла къуру къалыудан. Неллай бир кюрешди эсе да суюкчиклени чакъдырыб, мыйысы къургъакъсыгъандан ары, бюсуреу табмады, медаль такъмады. Энди уа таб боллукъду бир къауумланы къазаргъа, тюблерин ачыб, газетге джазаргъа. Кесини сыйы уа къаллай бир ёсерикди! Умутла кёбдюле: сахарда фатар алыб, сабийлени школгъа салыб, кеси уа, „бобикге“ миниб,

„башындан“, уллу борбай бла, колхозгъа, совхозгъа болумну тинте барлыкъды...

Агроном Айбек суу салынган бачхада ёсген нартюх къаурадан узунду, ийнаргъа, эжиуге—от. „Шумел камыш“ деген джыр бла „Гардошланы“ ал вариантын джырларгъа ёчдю.

Мен сейнге къатын алаллыкъ гюлме,
Гардошларымы сатмайын...—

деб бир башласа, журналистле бары кёл сала эдиле гардошну кючюне. Кёб затха кёзюн ача эди коллективни. Артыкъ да сейирсиндирген не эди десенг, аны бир уллу гардошну юсюнден айтхан хапары.

— Огъары эл бла Тёбен элни арасында,— дей эди ол,—бир гардош дуппурдан тенгереп тюшгенди да, талай машинаны къапхакъдан къыргъанды. Кеси уа, ант джетерик, тюз джолну юсюнде тохтаб къалгъанды. Баш джаны—къая, бек, тюр джаны уа—тюрсюз ёзен, терк. Бульдозерле, тракторла келтириб, тебертиб, тартдырыб кёргендиле да, орнундан тебдирелмегендиле.

Болмагъанында, балта-салта алыб келиб, сау бригада ортасындан къазыб, джонуб, талай кюнню кюрешгенди да, ичи бла тоннель этгенди. Сууу агъыб турмаз ючюн, ичинде шынкъарт джагъыб, кебдиргендиле. Энди арбала, машинала тоннель бла ётедиле. Джолоучула, ары-бери озгъанлары сайын, бирер мазаллы гардош джаркъа къобарыб кетедиле. Ичкичи къауум а, „сууун“ былайгъа алыб келиб, гардош кесекле джонуб,

кьюууруб ашайды. Кюн туугъанды алагъа, талай джылны кечинникдиле алайда...

— Келигиз, джашла, месткомну башчылыгы бла алайгъа бир экскурсия этейик!— деб бошай эди Айбек сёзюн...

— Ма бу къара тууарчыкъ,— дей эди таб тюшген джерде Токъал да, тегерек токъ джаш, керти бла накъырдыны арасында селеше,— кесини тукъумун-джугъун эртде тас этиб бошагъанды. Бу къасаблыкъдан башха джукъгъа джарарыкъ тюлдю. Мындан мал этейим, деб киши кюрешмесин. Андан эсе ийнеден ийнек этген тынчды. Алай а бу къотурчукъну табигъатын тюрлендирирге болукъду. Къалай?— Селекцияны кючю бла! Сёз ючюн, бу эгечден туугъанчыкъны швед бугъа бла танышдырсанг, неда „къолдан ичлендиргенми“ дейсиз (ол тюз тюлдю, „урлукъландыргъан“ дерге дурусду), ма ол чот бла „бууазландырыб“ бир къойсанг, аны тёлюсю бир атламгъа „игилендирилликди“. Насыб болуб, ол тиши бузоучукъ табса, биягъы бугъаны напсындан чабдырыб, „ашхыландырыуну“ экинчи бутагъына ёрлерикбиз. Ол генеология, тёртюнчю чыгындан ычхынса, къотурчукъну бешинчи „тобугъу“ таб-таза швед болуб, сары къулакъларын къагъа келликди. „Сазбет сёзлени киндик магъана бла тарбиялауну“ ахыр къатапейнасы ма олду...

Сёз табмайдыла журналистле Токъалны билимине да. Ол да кёблени ауузларын ачдырыб къояды.

Юсуфха кърасанг а, контор къуллукъчуду, деб чыртда айталлыкъ тюлсе: тегерек бети, джарыкъ къаны, къызыл джаякълары, тири

чолпан кёзлери. Бир затны айтыб тебресе, кюлюб, къатыб къалады, къыб-къызылдан бауур бетли болады, кёзлери джыламукъдан толадыла, сёзю ангылашынмай тохтайды. Адамланы къабындырады, хар ким аны айтханындан эсе, кюлгенине бек кюледи.

— Бу халатла деген затла, шайтан башлыкъла къысыб айланмай эселе, не къараб кюрешсенг да, ычхыныб кетедиле. Быланы тутаргъа бир техника лагъым чыгъарыргъа керекди, мукъладис бла чюйлени джыйгъанлай, чёблеб барырча,—дейди ол, ауузунда алтын тишлерин джылтырата.

— Сен кёзлюкле салыб окъу,—дейди нёгери.

— Отуз юч кёзлюк салсам да, кёрлюк тюлме аланы.

Кюле-кюле окъуб кюрешеди Юсуф газетни, дежуриа борчун толтурама деб.

Зоотехник, асыры ууакъ сызгъандан, машинистка къызланы кёзлюкле излеуге джетдириб бошагъанды. „Зоотехник Токъал,“ деб джазгъанын „300 техник тохта!“—деб басмалайдыла. „Бу джырны ол кеси джырлайды“, деб джазгъанында, „54 джырны ол кеси джылайды“, деб келтиргендиле.

Асыры кюлгенден, къарны буруб айланады Токъал.

— Аланла, бир затла тырнагъан эдим эртденли, кёз джетдиригиз, ийманы хакъына,—деб келиучен эди тенглеге.

Ала да, къараб, джазгъанын атасы танымазлыкъ этиб, экинчи кере басмаларгъа, Токъалны машинисткала табасы болургъа ие эдиле. „Бозиевская обработка“ деген айтыуну чыгъаргъан эди бир шоху.

— Да, тенгле, тейри-адамы, сиз айыб этмегиз, ёнге былай ишлеб джашагъандан эсе, хансда джатыб, базук ашагъанны сайларыкъма. Сизге бек илешгенме, кёзюм да къарайды. Алай а... былайдан сылджырамасам, болмайды. Ол редактор да, „Итни арыгъы тонгузгъа ёч“ деб, меннге ёчюге тебрегенча танийма. Ол мен джаратхан нарт сёздю... Алайды да, мен джолдаш редакторгъа чыракъ тутдурлукъ болурма, „илкериме къаура чанч“ деб,—деди бир джолда Токъал.

Джашла, „огъай-огъай“ деселе да, экинчи кюн ишге келмеди. Бир ыйыкъдан „халал айлыкъчыгъын“ алыб, урунуу китабчыгъына да джыйырма бир кюн стаж джаздырыб, редакциядан джылы айырылды зоотехник.

Ол кетди, Айбек бла Юсуфну уа „ёксюзлендирди“. Мюйюзю сыннган ёгюзча, мыдах айлана турду Айбек. Ичинден сансыз ышаргъаны болмаса, аны джарыкъ ийнарлары да тохтадыла. Редакцияны къаугъалы „учууукъларында“ („летучкаларында“) тилсиз къонакъча олтура эди, кесини узун сингир къолларына джазыкъсыныб къарай. Юсуф а, къайсы ашарыкъгъа да джарашхан гардошча, тишлеринден кюн тийире, толгъан айча ышарыб турады. Экиси да эл мюлк тёлумдедиле.

Редакторну „къутургъан сезону“ келиб, эл мюлк бёлюмню талкъыда ийлеу бла хыртха уруу башланды. Тамадалары чибинлеб, чарлаб, редакторну аузуна кёзлерин бадратхан кёзюуде экиси да къымсыз болуб олтурадыла. Айбек, уятлы ышарыб, баш тёбенине къарайды, Юсуфну да, эринлери къаты къысылыб тургъанлай, кёзлери кюледиле.

Бир джолда адрессиз токъмакълауну кызыуу сѣннгенлей, сѣлешмеучю Айбек, школ-дача, къолун кѣлтюрдю.

— Хы, айт,—деди редактор, джыйынны иги силкиндиргенине разы болуб.

— Тюз айтасыз, Дугу Дебошевич. Терслик биздеди. Ишлемейбиз. Мешхут да тегедиле, сабан да сюредиле адамла. Биз а, кече-кюн демей джетиб, аланы махтар орнуна, былайда аякъланы кенг джайыб, бурнубузну къарышлаб олтурабыз. Мен да энди „джангычыкъ“ тюлме, сиз излегенни толуга ангыладым. Эртденблагъа сау чыгъа эсек, этейик, баджарайыкъ! Хар нени да орнуна салыб, аякъ юсюне миндириб, ишни къолгъа алайыкъ. Тамбладан башлаб, мен керти ишлеб тебрерге сѣз береме!..

Журналистле Айбекни ѣхтем, джити сѣлешгенине бек сейирсиндиле, джыйылыудан сора, арагъа алыб, накъырда-чам этерге къалдыла.

— Тамбланы дединг?—Ай джаша! Разы этдинг шефни, биз алай айта да билмейбиз, къалтыраб тургъан болмаса...

— Сиз къулсегиз да, мен керти айтама,—деди агроном.—Тамблады болджалым.

Экинчи кюн эртденбла Айбек редакторгъа кече бла джазыб келген корреспонденциясын тутдурду—ишден кетиуню юсюнден заявлениени...

„Усталадан“ джангыз Юсуф къалды, алай а илгиздик болмады, джокъ эди анда аллай кийиклик, къайда да кесини стауатын табыучу джаш эди.

Уллу кышыны кыйын кюнлеринде да керек болуб кыала эди „ууга“ чыгаргъа. Атланучан эди Юсуф, тили бюлдюрдю эте:

— Да, джашла, аман этмегиз. Бузоула кырыла болурла, алагъа бир „з ярат“ этиб келейим. Бу дуняда тюбешмесек да, саламыбыз биргеди, ол дуняда джарыкъ бетден...

— Бар, бар, бар. Бизни ючюн бузоучукъну да бир кычакъларса! Хурджунунга силосчукъ ата кел!—деучен эдиле тенглери.

Боран кюнлени биринде Юсуф кетиб калды да, хар кимни кесине тансыкъ этиб, ингирде харбызча кызарыб келди.

— Хой, хой, хой, джашла, „сын кыатыгъыз!“, тахсачы келеди!—дедиле коридорда.

— Бошлагъыз санланы, бишген гардошла! Кыайсы биринги ашайым, кыошдан келеме, ачдан елеме?—деди Юсуф. Джаякълары кызыл бояу бла боялгъанча болуб, эринлери, бир джерге джыйылыб, алтын тишлерин джашыралмай кыйнала эдиле.

— Барсагъыз, ма аллай командировкагъа барыгъыз, ансы сиз да джашайсыз дуняда,—деди, батареягъа кысыла.—Эртденли „бобикни“ тебериб кюрешеме, тюз бусагъатда чыгарыб келебиз кюртден.

— Бузоула уа, мызангла уа?—дедиле джашла.

— Ала кыайгъылы болмадым, джаным кыайгъылы эдим.

Экинчи кюн кыабыргъа газетде быллай назмучукъ чыкъды:

ЮСУФ КОМАНДИРОВКАДА

Қъар джауады, борайды,
Боран сыртны тарайды,
Юсуф, ханча, «бобикни»
Эшигинден къарайды.

Ашыгъады фермагъа,
Маллагъа эс бѐлюрге,
Керти халны ангылаб,
Халкъгъа хапар берирге.

Қъалай джетсин? Қъар терец,
Чархла тайыб, кѐнделен
Бурулады машина,
Гюрюлдейди бошуна.

Ма, чыкъды джолдан, батды,
Қъарны артына атды,
Аны тюрте, кюреше,
Юсуфну кюню батды.

Қъайтды, сылаб сакъалын,
Къолуна алыб джанын.
Бурнун тарта, къызарыб,
Айтды... батхан хапарын.

Пенсиягъа дери редакцияда турмазлыгъын Юсуф да ангылады, ууакъ ышара, чам эте кетди биягъы колхозуна, конторуна.

Алай бла редакцияда „санагъат устала“ къалмадыла, редакторну „идеясындан“ джукъ чыкъмагъанына аны кесинден ѓзгеле бары да къыйнаддыла.

Къая, къыйынынг зая!

I

— Тауалий Келеметович,—деди тиширыу ауаз телефон бла.—Бир, эки деб сана да, он кюнден, уллу аудиторияны аллына чыгыб сѣлеширге кючлю хазырлан. Хо, де. Аурууларынгы бирин тутдуруб, эшигибизни джабарса да... Чырт да бир чурум „уважительныйге“ саналлыкъ тюдю!

Тауалий, эси узакъ джары кетиб тура эди эсе да, ауазны таныды: облздравны бир „джууаблы къуллукъчусу“ кука Зояхан сѣлеше эди.

— Да сора... тохта, а мен ёмюрде... кесинг билесе...

— Ну вот, начинается... Энди тилинги бюлджюргю этдирме. Хо, де. Айтдым—точка! Сени борчунг—буйрукъну толтуруу.

— Да анга уа—марджа болсун сѣз салаллыкъ, алай а...

— Не „алай а“? Сѣлешесе—и все! Хо, де.

— Да, тохта... Къайда? Нени юсюнден?

— Соргъанны къой да, сѣзюнгю хазырла! Саулукъчуланы, дагыда ала бла джалгъашхан къауумну уллу активи боллукъду. Сен, юйюнг къурумагъан, бизни айтылыб тургъан психиатрыбыз, къаллай пациентлеге тюбеучюнгю биле болурса. Хо, де. Адамны нервалары керексиз ашалмаз ючюн, башында „шариклери“ ашур джырнаны бюртюклери-ча къатышмаз ючюн, къалай джашаргъа,

къалай ашаргъа, хар ким бир-бирин къалай аяргъа керек болгъаныны юсюнден ойлашдырырча ауаз берирге керексе. Не дейсе энди? Хо, де.

— Не дер къарыуум барды! Ол кесим билген затны юсюнден, къоймай эсегиз, жармаларма... Ненча минут берликсиз?

— Энди, хо, де, сени ауузунга киши да чабмаз... Эркин сермерча бол!

II

Эшеги ёлген таулуча болуб, бир папканы да къолтукъгъа уруб, Тауалий кабинетинден чыкъды. „Тартхан ёгюзге таякъ бек тиер“ дегенлей, арыгъан башына джангы къайгъыла тюше келгенлерине ачууланыб, сестрагъа къычырды:

— Люба, кюнортадан сора мен боллукъ тюлме, „мийик дараджада талай татлы сёзге“ чакъырылама.

Андан ары мурукку этмей, юйюне кетди. Башын „тюзетирге“ деб, эриучю кофеден эки стаканчыкъны ичиб, сабийле къатышдыргъан столуна джарашды. Ёрге къобмагъанны орнунда олтуруб, ингирге дери сёзюню тезислерин джазды. Айхай, сабий-субий дегенле бёлмеселе уа! Къартлыгъында „артында къаллыкъланы“ бир талайын къурайма дегенди да, отдан чыгъыб, джалыннга киргенди...

Тауалийни бурнуна буз тыгъылгъан кёзюуде ала да ат оюн этедиле. Кими шарымы кёбдюр, дейди, кими сыртына ёрлейди, бары

да кеслерине къаратыргъа, ишинден бѣлюрге кюрешедиле. Ариу бла, аман бла да кѣреди—чиркителмейди кесинден.

Гютдю юсуне къалач деб, юй бичеси да телевизоргъа къадалгъанды. Кѣрюгюз аны: бузда омакъ учуучулагъа къарамай амалы джокъду. „Къасабчыгъа мал къайгъы, жарлы эчкиге „джан къайгъы“ деб, аны ючюн айтылгъан болур...

— Антым, джашчыкъ, итни къыркъгъанча къыркъарыкъма! Мен къобсам, къалай къобуучуму билесе. Ол клюшканы къолунга алмазлыкъ этерикме. Андан эсе, кел, туююшмейик—„Конструкторунгу“ ал да, муююшге кысыл. Дып демей тур... къуру бир сагъатчыкъны!—дейди психиатр, ичинде къайнагъанны аллын тамагъында тыйыб.

— Сиз да ол гинджиле бла болугъуз, не боллукъ эсегиз да!—дейди кызчыкълагъа, танг хыны къарай.

— Сен а, бусагъатны мараб тургъанча, бу гюрбени гюрюлдетиб не табаса! Сен къарамасанг да, учаллыкъдыла ала!—дейди юй бийчесине, ачулу мурулдаб.

— Сора сен бир керексиз заманда къагъытлагъа къабланиганса деб, барыбыз да бир кебге къалай кирейик!—дейди юй бийчеси—эм ангылы сабийи. Къалгъанла уа Тауалийни не айтханын эштгеи да этмейдиле.

Аланы барын да ангылайды врач, алай а, не келсин, джорукъну бузмаса болмайды. Къадалыб, иги зат джазаргъа керекди. Ёмюрю трибунадан сѣлешмегенди. Алай а, иш этмеселе да, докладны, отчѣтну бек алакат этиучюлени кѣб кѣргенди... „Гиппократны антындан“ башлаб, орта ёмюрлени, бизни за-

манны медиклерине, философларына, политиклерине дери, бу темагъа титиретирча затла айтханладан дуния бла бир цитата табаргъа, сёзюню композициясын, тилин уста джарашдырыгъа керекди. Алай этгенден сора да, трибунада къагъытха битиб турмазча, джартысын азбар этиб, адамлагъа къараб да сёлеширча хазырлапыргъа керекди. „Керекдини“ учу-къыйырымы барды! Была уа...

III

Болмазлыгъын таныб, Тауалий джашчыкыны „къыркъады“. Ачыгъанындан да бек кёлкълдысы къыйнаб, джашчыкъ джылаугъа киреди. Энди аны сыйытын къалай тохтатын? Тохтатыр ючюн а, ол кеси багъыучу пациентлерини бирини къабына кириб, джангыдан „къыркъаргъа“ керекди. Ол заманда, тамам къутургъанын ангылаб, сабий эс джыярыкъды, алай а Тауалий кеси, андан сора эсин джыялмай, кёлюн басалмай, талай заманны барлыкъды...

Къоркъуу этсе да, ол „къыйнауучу точкагъа“ джетмей болмады. Джетди, къагъытладан да айырылды. „Разрядканы“ толу этер ючюн, ким бла сермеширге билмей, ёрге къобуб, тегерегине къарады.

Юй бийчеси, эрлай-шерлай ауузландырыб, сабийлени джатдырды, информатсион ырхыланы барыны да каналларын джабды. Кеберек болуб олтургъан Тауалийни кёлюн джазама деб, къатына къысылыб, айтмаучу ариун айта тебреди.

Бир да, бир да эриялмады Тауалий, ачылмады кёлю.

— Сен алай бол, ансы биз а...—деди юй бийчеси Марджан, танг кёлкълды болуб.— Не эсе да арт бургъанса...

— Бургъанма, этеринги кълдырма! Дуния манга арт буруб тургъанына мен иги тёзем! Бери бир къара: не терсликге да мен тёзерге, „ай, сау болугъуз, кълалай аламан этдигиз!“ деб, хар кимни махтаб турургъа керекме. Мени уа кълыкъ этерге, бузулургъа эркинлигим джокъду! Дунияны айтханын мен борчлума этерге, мен айтханын уа киши да этмезге эркинди... Бу къллай логикады?

Дауур тереннге кетиб, хар ким кесини орнунда ёпкелешиб джатды. Сабийле кълалай болдула эсе да,—ала да хойнухлача бурула эдиле орунда, аякъларын, кълларын атар джер табмай,—уллула тангга джукъланмагъанын орнунда чыкъдыла.

Психиатр невропатологга барыргъа керек болгъанын эртденбла ажымсыз ангълалды. Аязыуну женьшень таблеткала бла эриучю кофеден башлаб, цитрамон бла аналгин болушмагъанлары себебли, кордиамин ичди, валидол бла нитроглицеринни да джан хурджуна джашырыб, Тауалий кюзгюню аллында сюелди.

— Хай, хай, хай! Бу бетни душман кёрсюн, буршу къумашча! Не итиу керекди, а!—деди ичинден.

Алай болса да иш ишди да ишди. Сюесюймей эсенг да, барыргъа керексе, кесинг да—кечикмей!

Ишде бир талай адамгъа кълараргъа керек болду. Бек кюлдюрюрча пациентле да бар

эдиле аланы арасында. Бирини уа шартлары тамам Тауалий кесинде сынагъан затлагъа ушай эдиле.

„Да сени уа юйюнге эмина кириб,—деди врач ичинден,—мени эниклей айланмай, ол балкондан суу ийиучюню эниклесенг а!“ Со-ра, ауругъанны кёзлерине къараб, ичинден ышара, эштдириб айтды:

— Къоркъуулу затынг джокъду. Ма, бу дарманны да ич, кесинги басаргъа, сагъыш-къайгъы этмезге кюреш. Ачыуланма джукъ-гъа...

Бош заманында Тауалий „борчу“ бла кюрешиб турду. Зояхан, телефоннга тынчлыкъ бермей, бир-эки кере „конторну къалай джазгъанындан“ хапар алды, ашыкъдырды, учундурду.

Иш бошалыр заманнга Тауалий, джазгъанындан къол айырыб, женьшень таблетканы джутду да, 20 бетде къалын джазылгъан рефератын машинисткагъа тутдурду.

— Бюгече муну этиб къоймасанг, боллукъ тюлдю,—деди ол, ауазын таукел чыгъарыргъа кюрешиб.

— Оу, алай дегенинг неди, а джаш! От тюшмеген эсе, танг да бир атарыкъ болур...—деди машинистка.

— Санга атаргъа да болур, манга уа, ол битмесе, танг аталмай къаллыкъды.

— Къой, джаным, Келеметович, алай айт-ма ансы, бойнумдан ёрге асыллыкъ эсем да...

— Сени билмейме, мен а асылыргъа бол-лукъма... Юч экземпляр эт, марджа.

Кече сагъат онда машинистка белин тюзетди. Орта повесть болур чакълы бир къалау къагъытны портфелине сугъуб, Тауалий юйюне кетди.

Юч кере окъуб тюзетгенинден сора, джазгъаны иеси танымазлыкъ болгъанын эслеб, терен сагъышланды. Аны басмадан чыкъгъанын а Зояхан биле эди.

— Энди уа къалай басмалатайым?— Тауалий мангылайына массаж этди.— Кеси да узунуракъ кёрюнеди. Къуугъуннга чабханча этмесем, джыйырма минутха окъуб бошайлыкъ тюлме. Лирика туракълаулагъа уа чырт да заман къаллыкъ тюлдю. Алайсыз сёлешиуню не татыуу барды, тирмен тартханча... Так... „Суугъа кирсенг, чыкъдан ырыслама“, дейдиле, джолдаш Келеметович. Къадал, хомух, къадал да джигине джетдир! Кючюнг джокъмуду? Ай, сени огъесе, мадарларынг кёбдюле, аутоген джарауну ал къолгъа, джый чархынгы, джанынгы да бугъуб тургъан кючлерин! Къарыуну баш мардасында ишлеуню сен биринчи кере сынамайса. Къолу чемерни кёлю чемер озар, де да, къадал! Да-а, машинистканы уа энтда бир кере „къылларгъа“ керексе...

Тауалий мыйысы бла кёлюн алландыргъан гимнастикагъа кёчдю. Таянчакъ шиндикге олтуруб, кёзлерин къысыб, „Мен борбайлыма“, „Мен арымагъанма“, „Билимим джангырады“... деб, бир сёзле бла „сураланы“ къайтарыб айтыргъа къалды.

Джарым сагъат кетер-кетмез, секириб туруб, столу таба атылды. Бу джол, насыбха,

психология ангыдан къуру болмагъан Мар джан да, джашау нѣгерини халын сезиб, сабийлени кухнядан залгъа джибермей, талай заманны кечиндирди. Андан сора Келеметовични арт юйчюкге хатасыз кѣчюрдю да сабийлени залда къымсыз этди.

Тауалий, ол кече кючюню баш мардасында ишлеб, сѣзюн джангыдан ариу джазды, творчествону зауугъун да терен сынады. Ичин джылытхан сезими къууатын орнуна салгъанча кѣрюндю.

Ахыры, дарманчыкъ да уртлаб, орнуна джатыб, джукъуну юч къатха къаты этерге хыйла амалларын къолгъа алгъанында, къатларында хант юйню къарауулуну сары добар итчиги танг-аласында былайдан „къалын“ алыргъа келген юй иесине танымай чабды.

V

„Адамны къыйыны зыраф болмазгъа керекди. Къыйынны суугъа кетгени—ма бу затдан бек татыгъан джокъду психикагъа! Этгени джамагъатха хакъ джарарыгъын билсе, адам хакъсыз да къууаныб ишлерикди. Ол себебден, аягъыз адамны къыйынын, учундуругъуз аны кѣлюн, сокъурандырмагъыз джюрегин, джолдашла!“—деб бошай эди Тауалий джазгъанын.

Аллындан суймегенлей тебресе да, бошагъандан сора, къыйынына джаны кириб, дагъыда джазыб барыры келиб, бютюн кѣллен-

нген эди ол. Ашха ашагъан сагъатда ачыла-са деб, фахмусу ишлеген кёзююнде кёзгъала кёре эдим—былайда да бир джангы атлам этди „кеси кесин билиуде“.

Узун джашауну тенгизинде „юч кыйын сутка“ деген неди, таб ол сёзюню кыйгъысы бла ашыргъан он суткасы да? Ала психиатрны джюрегин кёзгъадыла, ичинде джангы отчукъ джандырдыла. Аны ючюн хазыр эди „кечерге джазыу этгенни“.

Бу джол энтда бир кере ийнанды эртден билген гипотезасына: творчествулу адам кыйгъылы болумда аслам джашаргъа керекди, керти онглу ишле этерге сую эсе. „Саулукълу болургъа сую эсенг, кесинге азаб бер, кыйна чархынгы, башынгы да!“—ма керти формула. „Силкиндир кесинги!“—бу тезисге уа ким сёз табар?

Алыб къарагъыз: Тауалий он кюнню ичинде бычакъны ауузундача джашады. Юч сагъатдан кёб бир кечени да джукъламагъанды. Аны ючюн не кёзлери кызаргъан джокъ, не башы ауругъан джокъ. Сабийлени юч-тёрт кере „кыркъаргъа“ керек болду (тюз гипнозгъа бойсунмагъанларында),—аны ючюн квалтырауукъ болгъан джокъ, кюян аурууу тутхан джокъ; Марджан бла юч кере айырылыб-чачылыб, кетемен-келеменге джетишиб, дагъыда джарашды,—аны ючюн деб, бираз бетлери агъаргъандан ары, джангыргъан болмаса, саулукъ тишелди деген ажымы джокъ. „Ишлемеген орган ёледи“ дегенлей, нервала да („сезим тамырла“) ишлей турургъа керекдиле...

VI

Финиш джууукълашды. Зояхан, гюнахы кесини болсун, хар кюн сайын бир не эки кере дегенча, телефонну алыб, Тауалийни иши къалай баргъанындан хапар сора турду. Алай этгени, эс бѣлююню бир ашхы ышаны болуб, психиатргъа кюч-къууат къоша эди.

Джыйылыу ачылыргъа бир сагъат къалгъан заманда Тауалий джюрегини къызыу ургъанын басар къайгъыгъа кирди. Биягъы таянчакъ шиндигине олтуруб, кѣзлерин къысыб, тышындан аз, ичинден кѣб сѣзню айттыргъа къалыб, психикасын байлаб тургъан джиблени бош этди, тирилди, аптечкасындан талай препаратны алды, кимин уртлай, кимин къаба, къараууз къубас папкасын портфелине сугъуб, таукел чыгъыб кетди.

Зал толу эди. Президиум сайланды, регламент бегитилди. Джыйылыуну ача, Зояхан иги кесек сѣлешди, къол къакъдырды. Нек къакъгъанын билмегенлей, Тауалий да къакъды къол. Андан ары Зояхан, докладчыгъа сѣз берди да, „Джолдашла, бир тилек барды: сѣлеширге разыла, джазылыгъыз!“ — деб къоша, орнуна олтурду.

Тауалий биринчи сѣлешмезлйгин биле эди, алай а экинчи не ючюнчо боллугъуна ишеги джокъ эди. Ол себебден къагъытларындан кѣз айырмай, джангы ораторну аты айттылгъаны сайын джюреги ёрге ура турду. Трибунагъа башхала чыгъыб, залда „кѣбге баргъан къаты аплодисментлени“ къозгъаб тюше эдиле. Энди мени эм ахыргъа, тамамлаугъа къойгъан болур деб, психиатр да тѣзюмлю сакълады.

Залдагыла, башларындан кая басханча, шиндиклеге ташайыб, гитчечикле болгъан эдиле, джер-джерден тупақы мурулдау келе эди.

Бир заманда Зояхан, ёрге турду да, оноу этди:

— Джолдашла, сёлеширге отуз адам джазылгъан эди да, оналтысына сёз бердик, ёзгеле уа сёлеширге джазылгъанланы тизиминде кяаладыла. Пренияланы бошаргъа деген оюм барды да, кяабыл кёрген кюлун кёлтюрсюн.

Залдагыла, бир адамча, толу джюрек учунмакълыкъ бла кюл кёлтюрюле.

— Бир аууздан! — деди Зояхан. — Энди, ушата эсегиз, докладчы тамамлау, тюзетиу сёзюн айтсын да, айыб этмесегиз, аны бла бошайыкъ ишибизни.

Докладчы, насыбха, экинчи кере алай кёб заман алмады, амма ол кемликни Зояхан кесини „аякылау“ сёзюнде тюзетди.

Ол кысха сёзю узунун чайнагъан сагъатда Тауалийни халы тюрленди: эки кюлагына шу-у-у деген таууш келди да, башы тегерек айланды. Ауузуна таблетканы атыб, кёзлерин кысыды. Аны бла кяалса уа. Къарныны кюрулдагъаны джерге кирлик этиб, кюсары да келе башлады. Былайда бир бедшлик болгъунчу, башымы эшикге атайым деб, кинозалдача, ийилиб барыб, шыкыртсыз тышына чыгыб кетди.

Джолу невропатологга эди...

Искусствону шоху

— Харшим Джанкъзович, сизге туберге деб бир къарт келгенди, эртденли сакълайды эшик аллында...

— Кимди ол? Мени бюгюн приём кюн юм тюлдю!

— Белкъауладанма, дейди... Кетерге унамайды, айтханлыгъыма.

— Не излей болур? Биягъы шифер къайгъымы, огъесе?..

— Огъай, шифер дегенча кёрюнмейди. Къызыны юсюнден неле эсе да айгады.

— Къызымы? Энди аны эрге берирге да менден оноу излерикди—къараб тур... Та-ак, къартдан сора ким барды?

— Джангыз бир къатын.

Бу экиси сёзлерин бошагъынчы, эшикни къыйыры ачылыб, узун акъ сакъал кёрюндю.

— Келигиз, акка, келигиз,—деди Харшим, бет къарамын джумушатыб, таянчакъ шиндикде сыртын тюзете.

Харбызча тегерек бетли гитче къартчыкъ кирди. Уллу къызыл бурнуну эки джанындан джити кёзлери къарай эдиле, тюксюз башында—эти бетли сынсыз такъыясы, къолунда—гулоч таягъы бла чырпа бёркю.

Къартны къолун тутуб, диваннга олтуртду да, ариу селеширге кюрешди Харшим:

— Къалайды саулукъ, акка, тынч болурсуз? Не къайгъы бла айланасыз?

— Ийманлы бол, джашым. Джокъду хатам, ма, былай сюркеле-сюркеле келгенме. Энди бизге джукъ да керек тюлдю, сиз джашагъыз ансы... Тапыдынгмы мени? Белкъауланы Сохта-Хаджиме... Атанг Джанкъоз-

харибни бек ашхы таныучан эдим. Бир джыл Эки Арада ортакъ джалда бирге эдик эки-биз...

— Тобаста, Сохта-Хаджини къалай таны-мазма? Бек ашхы билеме! Не этесиз, къалайдыла джашла, къызла?

— Джашла, къызла деб айтырча, алай затыбыз джокъ эди... (Харшимни къулакъ артлары къызардыла). Джангыз бир къыз кибики бар эди да, аны...

— Хы-ы, эсеме тюшдю! Неме, эри бла келишмей шой эди да, юйге къайтханы бла турамыды?

— Огъай, эрге барыргъа да джетмегенди алкъын... (Харшимни къулакъларына да чабды мыдых). Быйыл школну бошгъанды.

— А-а, мен кимге эсе да жангылыб айланама, башыбыз къатышханды да... Фатима!.. Аны тарт-соз эте айланган шойдула да мындан алда, ол шайтанла айыбларына джолукъдуламы?

— Къызчыкъны атына Елбира дейдиле (айталгъан да этмейме, аты къалсын ол Элизаны, анга алай атагъан эсе), къачар къайгъысы да джокъду—кимге керекди ол, бурнун сюртелмеген сабий?—башха къайгъы салгъанды башыбызгъа.

— Хы-хы, ма энди тюзетдим—Эльвира! Ол алапат тепсеучю, ол булбулча джырлаучу къызчыкъ?

— Хо-хо, олду. Бетибизни джойду да къойду, „Джарлыны баласы тепсеучю болур“ деб...

— Да аны уа, акка, тепсемеге къоюгъуз! Мени сарытын, искусстводан суюгеним

джокъду. Ант этериме, джанымы чыгъарыб берирге да огъай демейме искусствону адамларына... Сизни орнугъузда болсам, артистлик окъуугъа джиберлик эдим Эльвираны.

— О къой-къой, не кустводу ол—къайда хаулелик бла аджашуу! Бизге джарашхан зат тюлдю, тукъумда-джукъда да болмагъанды: ма бюгюн сеннге салыб келгеними магъанасы олду—къызчыкъны театр окъуугъа иебиз деб тохтагъандыла, ол а—тебреб къалыргъа бир хазыр. Энди, не этерик эсенг да, атанг Джанкъоз джандетли болсун, аны бир тый, ол комиссиягъа, областдан келиб кюрешгенлеге да бир аууз джетдир. Кесибиз къарт, къарыусузбуз...

— Э-э, Сохта, джаным, былайда уа экибиз келишмезге тебретдик. Андан башха не десенг да—бойнум къылдан ингичге, бёркюнгю тешиб бер дей эсенг, берейим... Бу алай затды, акка, миллет деб эштгенсиз да? Вот, миллетни культурасы бла искусствосун ёсдюрюу бизге эм багъалы ишди. Адам бурнуну учундан арлакъдагъын да кёрюрге керекди. Сагъыш этигиз, искусство халкъныкъыды. Барсын Эльвира театр студиягъа, кеси да насыблы болур, бизни да къууандырыр!

— Да, энди, Харшим,—атанг Джанкъоз-хариб джандетли болсун (бир джыл Эки Арада ортакъ джалда бирге эдик экибиз),—сен оноучу, аллыбызда тургъан тамада адамыбыз, сен этген оноу бизге багъалыды, алай болса да къартлыгъыбызда къызчыкъны кёз туурабыздан ычхындырыргъа суймейбиз. Уяты-бети кетиб, джоюлуб къалады деб къоркъабыз...

— Огъай, огъай, Сохта, джаным, ол кър-къууну кьой, бир зат да болмаз. Бу иште мен сизге нѣгерлик эталлыкъ тюлме. Башха тилек бар эсе—бойнум кьылдан ингичге. Барыб, кьызчыкьны джолгъа кьурагъыз! Хайда, сау кѣрүшейик...

Сохта-Хаджи хош болмады, кьалын мый-ыкларыны тюбюнден неле эсе да мурулдай, эшик юсюне дери барды, босагъада бир аз мурукку этиб туруб, кѣлюне келгенни айтыргъа базмай, акьыртын чыгъыб кетди.

Ол акьыртын чыкьды эсе да, Тауханий терк кирди кабинетге.

— Иш кьолай болсун, Харшим!—деди ол таукел ауаз бла.—Айыб этме, заманынгы алгъаным ючюн. Бир аууз сѣз айтырыкъма, ма бу заявленпеге да бир къара.

Тауханийге „олтур“ дерге да унутуб, Харшим кьагъытны окьургъа кьызды. Бир заманда башын кѣлтюрюб сорду:

— Энди не дейсе? Тѣрт кьызынг бла юч джашынг кьолунгдадыла, кесинг да кьарт тюлсе, сора бир кьызчыкъ окьургъа барады дебми джылайса? Сѣлеширге да суймейме сени бла!

— Оу, аллайла этме, мени джарлылыгъымы да бир ангыла. Сабийле ууакъдыла. Софияды юйюю тутхан. Сора аны, бар да калагынга айлан, сценагъа чыкъ да биреу бла кьучакълаш... дуня къараб тургъанлай, деб къалай бошлаб кьояллыкъса? Огъай, кьолунгу джюрегинге салыб бир айт! Кесинг ияллыкъмыса?

— Нек иймейме! Биздеги сылхырны джырларча ауазы болса, тепсей билсе, сизни Со-

фияча ариулугъу, фахмусу болса,—къулагъыма кирлик тюл эди!

— Айтаса алай! Ансы джюрегинг а чанчарыкъды. Алканы неси кемди Софиядан? Не тепсерге, не джырларгъа оздурмайды, спектаклдеде уа кимден да аламат ойнайды.

— Къой-къой бош хапарланы... Сен башханы ангыла. Бу аллай затды, эгечим: миллет деб эштгенсе да? Вот, миллетни культурасы бла искусствосун ёсдюрюу бизге эм багъалы ишди. Адам, къуру кесини бурнун кёрюб къоймай, андан арлакъдагъын да кёрюрге керекди. Искусство халкъныкъыды, искусствону адамы да. Ол себебден Софияны фахмусун энчилеб, не джашырыб къояргъа сеннге киши эркинлик берлик тюлдю. Ол, къуру сеники болуб къалмай, халкъны да къызыды. Барсын София студиягъа—кеси да къууаныр, бизни да сюйюндюрю! Тыяма десенг, джанынга тиерме. Бар!..

Ол кюн Харшим ингирге дери рахат ишледи. Кёлюн кёлтюрген бир зат бар эди—эки джаш адамны фахмуну джолуна тюзетдим, эски-чирик акъылланы дженгдим деген мурат.

Ингирде Харшимни къатыны Окъа чабыб кирди кабинетге.

— Эштгенмисе?—деди Харшимге,—Алка театр студиягъа киреме деб айланады. Бизни райондан юч къызчыкъны сайлагъанды комиссия...

— Не дединг?—деб, эри ёрге турду.—Тейри, экигизни да боюнларыгъызны тартыб къоярма! Аны кёремисе, соргъан-оргъан болмай, джашыртын комиссиягъа кириб айланганлары!

— Мени уа не гюнахым барды?

— Сенден изин алмай, этмейди ол алай. Сенсе аны терсине учундуруб айланган. „Къызчыкъ бир ариу тепсейди“, „Зайнебни ролюн алапат ойнайды“, „Голосуна хар ким сукъланады“, деб къызыныучан эдинг. Аны артист этерге термилген да сенсе. Мен айтханма, айтхан да этеме: къызым элни кёзюн ачыучу, джубатыучу бусхул теке болукъ тюлдю! Аны ючюн меннге келсин... Так-так, аны ючюн джорта болур эдигиз хар келген спектаклге. Тохта-тохта, юйге бир барайым...

Экинчи кюн эртденбла кёзлери къызаргъан Алка комиссиядан къагъытларын ызына алды. Не къадалсала да, чурумун айтмады, кишиге джукъ ангылатмады.

Андан бери талай джыл кетди. Эльвира бла София бусагъатда сценаны джарыкъ джулдузлары болгъандыла. Ала ойнагъан спектаклге халкъ суйюб къарайды. Окъа бла Алка да келиучендиле къараргъа, суйюннген, сукъланган да этедиле. Джангыз Харшим Джанкъозович табмайды заман кеси кемсиз суйген искусствону татлы хауасын солургъа.

Таша Къулакъда

Атсыз къулакъла бла сансыз чунгурланы арасында орналгъанды элчик. Алкъын анга „тийречик“ дерге да боллукъду, алай а келлик заман аны керти да эл этерине ышаныр-

чады, нек десенг, „тама-тама, кёл болур“ деген айтыу бош чыкъмагъанды.

Бюгюн а аны атына „Таша Къулакъ“, дейдиле, артда „Туру Къулакъ“, деселе да, чарламазбыз, нек десенг, ташаны туру болуб къалыучу адети да барды.

Элчик уллу чайыр джолдан бир джаякълаб тюшгенди. Анга сансыз бурулуб кетген арба ызны иш этиб къарамагъан кёрмей къаллыкъды: алайда автобус тохтамайды, картада болмагъан точкачыкъ джашауда ма буду, деб бегитирча ышан джокъду, элчикни аты омакъ аркада къошакъ харифле бла къыйышдырылыб джазылмагъанды.

Аны ючюн деб элчик кюушеннгенин бузмайды, берекетли оджакъларындан солярка чабдырылгъан сыгын тютюнню чыгъара, беллерине дери батмакъгъа батхан автомашиналаны, арбаланы мазаллы тракторла бла тартдыра, адамлары бир-бирине тебе башларындан къычырыб сёлеше, хайт деб джашайды. Бери ычхыныргъа излеб, цивилизация ёшюн уруш этеди. Джер-джерде тракторланы улугъанлары зыбыр тюклю семиз самырланы бёгек юргенлерин эштдирмейдиле. Гугурукла уа кечеден кечеге тынгылайдыла бир-бири ауазларына неда джауум кюнде джатма тюбледе джырлашадыла.

Совхозну джангы бёлюмю къуралгъанды былайда. Аны конторчугъу бир тёбени башына къарылгъач уяча джабышыбды, кеси да мындагъы джамагъатха телефону ючюн багъалыды. Дуния бла бир джарайды телефон!

Элден сёлешген болса, конторда къуру да табылыучу, кёб къуллукъ бла джумушну тындырыучу Марзият, эшикге чыгъыб, дуппур-

дан кычырады: „О-ой, Аскер! Токъмакыны кыайын кызы Иллюуну телефонга чакырадыла,— ары бир билдир!“

Аскер, тегерегине кыараб, джатма тюбюнде тюрт-мюрт эте тургъан Халитни эслейди да, аманатны анга билдиреди. Халит да, тирилик этиб, хоншу джашчыкыны эрлай Иллюулагыа чабырады. Джарым сагыат да тугел кетер-кетмез Иллюу джан солуу этиб джетеди конторгыа. Связь алай кыуралады.

Амма Таша Кыулакыдан „Уллу Джерге“ селешиб, джарлылыкыны ангылатхан алай тынч тюлдю. Исси печлени кыатларында кыызарыб, саплары кыыйылыб олтургъан конторчула, „таша кыулакчы джюрек джаргычланы“ ууакъ-тюрек аманатларын эштирге да эринедиле, кыургыакъ сылтаула этиб кыоядыла.

Элчикге чыракъ салышыкыды деген айтыу тохтамайды, хаман джангыдан чыгыа, унутула, дагыда кыозгыала турады. Ол ашхылыкыны да сакыламай, батареялы приёмникле алгандыла кёбле, хауаны джети кыатын тинтедиле. Хар ким, кесини „толкыу-нуна“ кыулагыын джабышдырыб, сауады эфирни.

Мында танг бай тюкенчик ишлеб турады. Кертиди, аны „иш регламентин“ кёргюзген джазыулары джокыдула эшигинде. Керек да болмазла: тюкенчи ол юйде джашайды, келгенни кёредиде да, кереклисин бериб ашырады. Дагыда киреди юйюне. Бу джорукыну бир игиси—кече болсун, кюн болсун, бир кыауум „керти эркишиге“ джылытхан суула эркин табыладыла.

Бу джуртда ким да эслерик джангыз бир кемлик—мизамны сакълаучу джокъду. Керек да болмаз: анга этер иш табыллыкъ тюлдю мында.

Алай болса да элчикни эм махтаулу заты школуду. Сабийлени амалсыз окъутургъа, деген закон чыкъмаса, бу школ ачыллыкъ да болмаз эди. А энди уа, къарагъыз, къалай къаты ишлейди! Бир, эки деб, сиз кёрген, аны тёрт классы барды. Алада „илмуну сослан ташын кемире“ тургъан джыйырма чакълы сохта бир улуу комнатада устазны нюрлю тюрсюнюне джарыкъ бетден къарайды.

Комнатны ортасындан эки бёлюб, эркин джанында биринчи бла экинчи классла, экинчи джанында да ючюнчю бла тёртюнчю классла олтурадыла. Эки къаууму да ортадагъы класс къанганы эки джанындан тырнайдыла.

Тёртюнчю классны коллективи бир онглу сохтадан къуралгъанды—Сегдулдан. Джаш болса да, башды ол. Джангыз эсе да, джангызлыкъны сынамайды: элде ненча сабий бар эсе, бары аны асабасыды, барына гуждарлыкъ ол этеди.

Устаз коллективи алыб къарасакъ да, кёб адамны санаб къыйналлыкъ тюлбюз: ол джангыз устаздан—Хызыр Джанхотовичден къуралгъанды. Директорлукъ, завучлукъ, устазлыкъ дагъыда башха „лыкъла“ бла „лукъла“ аны бойнундадыла.

Джаш адамды Хызыр. Анга „Джанхотович“ неда „Хумха улу“ дерге адам тартынырчады. Аны джашлыгъы бла тирилиги ишни юсюнден чабаргъа бла джортаргъа,

сабийле тенгли ойнаргъа онг бередице. Къайдам, эрнин бурнуна джалгъаргъа, къулагъын ауузуна джетдирирге устады.

Хызыр Джанхотович, мюрзеу оргъан эски комбайнны къабыргъасын джабхан бир уллу къызыл къанджалны табыб келиб, классда къара къанганы къатында бегитгенди. Аны бир жарымын башы-тюбю бла Сегдулгъа бергенди, экинчи жарымында уа ючюнчю классны алты сохтасындан бири кюрешеди джазыб.

Сегдул джазгъан сагъатда къанджалны гыжылдагъаны чалкъыгъа джанну этгенча эштиледи да, сабийле кюле-кюле ох дейдиле. Устаз а хаман „шошлукъну орнатыргъа“ кюрешеди.

Устаз районо бла „къысха байламлыды“. Шып деб джетеди да, анда къуллукъ этген джолдашлагъа къадалады, этмезликлерин этдириб, буюрулмагъанны алыб къайтады. Районону инспектору, талай кере келиб, школгъа да кёрюнмегенлей, „окъуу процессни“ къуралгъанына бек „мийик багъа“ бериб кетгенди. Алайды да, Таша Къулакъны школу, тюгел область масштабда айгылмай эсе да, районда ашхы тергеуге тюшгенлей келеди.

Биринчи классны джюджеклери — „а—а, б—ы“ деб кюрешген сагъатда алагъа мыйыкъ тюбюнден ышарыб тургъан Сегдул, $20-25+10=15$ деб, къыйын примерлени къанджалда джазыб чыгъарады да, къолларын джан сюеклеге салыб, устазгъа таукел къараб тохтайды. Мелни азлыгъы анга тыйгъыч болмайды, нек десенг, хурджуналары тытыр ташладан толудула.

Сегдул башын кишиге тенг этмейди, сохта сюрюуге огъартын къарайды, гугурук джю-джеклеге къарагъанча: не десенг да, Таша Къулакъда андан онглу окъууу болгъан сабий джокъду. Аны ючюн тюлмюдю устазны Сегдулгъа таяннганы! Тёрт классны да арасында бир затны юсюнден къаты ёчешуу чыгъыб къалса, сёз ючюн „тонгуз хайуанмыды, малмыды?“ деген соруугъа джууаб этгенле эки къауумгъа бёлюнселе, ахыр сёз Сегдулгъа бериледи.

— Тонгуз хайуан да тюлдю, мал да тюлдю!—деб таукел бегитеди Сегдул.—Къарт анам айтханнга кёре, тонгуз адамны ассысыды.

— Да сора, аны тёрт аягъы нек барды да?—деб, ишеклик салады экинчи классны айырма сохтасы Сарычыкъ.

— Чорт кесилген, учлары ызларына къайырылгъан хамхоту бла да джерни къазалды,—деб къошады Къадычыкъ.

— Арыса уа, батмакъ кёлде джатыб джукълайды да?—дейди дагъыда бир джашчыкъ.

— Тюз айтаса,—дейди устаз.—Джоджурну да ол кёлде джатыб джукълаучусун кёргенсе да? Не башхасы барды: не Джоджур тонгузду, не тонгуз Джоджурду! Амма да аны ючюн айтхан болур...

Тюрлю соруула бла къуджур оюмла кёбден кёб чыгъыб башлайдыла. Арты къалын боллугъун таныб, устаз диспутну тохтатады, хар классха бир задание бериб, къарауулгъа да Сегдулну салады.

— Къымсыз олтуругъуз!—дейди Хызыр Джанхотович.—Дауур этгенни мен биллик-

ме, Сегдул да кёрлюкдю. Бузукълуну, дерсден сора юйюне пиймей, мында кьоярыкъма. Эштдигизми?

Устаз чыгыб кетеди, орамда адамла бла ушакъ эте, башын солута айланады. Бир заманда, классны эшигинден къараб, кьонгурауну зынгырдатады...

Сегдулну къарнашчыгы Османчыкъ биринчи классха джюрюйдю. Сегдул аны къанджыгыасына кысаргъа излегенликге, Османчыкъ бойсунмайды, ёлюм-къара даулашыб, къаджаулашыб кюрешеди. Юйде кюн сайын джыртышадыла.

— Аны кьой да, сен бир айтчы: школда къаллай отметкала аласа?—деб тебрейди Сегдул.

— Мен алгын „бирчикле“ ала эдим, энди „экичикле“ ала башлагъанма!—деб махтанады гитчеси.

— Да аны несине къууанаса да? Аллайгъа „аман окъугъан“, дейдиле. Мен а „ючге“, „тёртге“ да ёрлегенме.

— Мен да ёрлерикме, сенича уллу болсам...

Юйдегиле Османна хаман Сегдулгъа аманат этедиле, „анга кёз-къулакъ бол, дерсин айтдыра тур“, дейдиле.

— Сора къалай айтдырлыкъма мен анга, тюз айтыргъа суймей эсе?—деб чибинлейди Сегдул.—„Хызыр Джанхотович“ дерге унамайды, „Хызыр Хамхотович“ деген болмаса.

— Мен айталмайма,—дейди гитчечик, мугур тюрсюнге кире.—Устаз кеси да джукъ билмейди. Къулагъынгдан, бурнунгдан туталды да, „бу неди?“ деб сорады. Аны да билмей эсе, ол къаллай устазды?

Юйдегиле кюледиле, Сегдул да кьошулады алагъа, Османнга уа ачыу болады.

— Тюенене биринчи классха не айтхан эди устаз?—деб сорады дагъыда Сегдул.

— Тюенене Хызыр Хамхотович, боюнларыбызгъа къарады да, „джагъаларыгъызны агъартыб келигиз“, деди. Энди келегиме акъ бояргъа керекди...

— Андан сора уа?

— Андан сора уа „бармакъчыкъларыгъызны кесиб-кесиб келигиз“,—деди.

Бары да харх этиб кюледиле, джангыз Османчыкъ, уятлы болуб, майрышады...

Таша Къулакъда бешинчи классны да ачаргъа бек таукелди Хызыр Джанхотович. Алай а районда ол муратны джакъларла, деб ышаныу джокъду. Ол себебден тёртюнчю классны тауусхан Сегдул элге кетерик болур—„Уллу Джерге“. Не этериксе, адет алайды: тюклене келген чыпчыкъ бала уа-сындан тышына къачыб тебрейди...

Школну ичин сабийлени аналары кёзюу-кёзюу сибиредиле, кыш кёзюуде от этедиле. Хызыр Джанхотович спорт площадка къурагъанды, дагъыда талай джангылыкъ чыгъаргъанды. Сёз ючюн: тёбечикни башында уру къазыб, рельса кесекни орнатханды, анга темир таякъчыкъны такъгъанды.

Эртден сайын сагъат тогъузда, неда онда темир таякъчыкъ бла рельсаны тюеди. Эски клисаны кьонгурау тауушуча, бир дауур джайылады кулакълагъа, сыртлагъа!—Сохталаны школгъа чакъырады ол.

Сагъат онбирде андан-мындан сабийле келе башлайдыла, сагъат онекиде артлары джыйылады школгъа. Аланы кёбюсюню ачыуу

джанады ол даурчу лагъымгъа: къачаннга дери къагъылыб турлукъду, эртден сайын джукъуларын бѣле, джюреклерин чанчдыра?

Мындан алда къайсыла эселе да рельса къыйыр бла темир таякъны джардан ийгендиле. Къакъсын энди устаз эки къолун бирбирине!

Хызыр Джанхотович да салпыланнганды: аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса... Энди къалай джыйсын сохталаны? Къонгурау тауушну „эштмей къалыучула“ кѣбдюле, сылтау бла аладыла башларын. Кюнден ышан этиб да келмейдиле, нек десенг, кюн къуру да тийиб турмайды. Сагъат десенг, хар юйню сагъаты суйгенича барады.

Таша Къулакъда юйле аз болгъанлыкъгъа, кѣб джерге джайылгъандыла, къарт амманы тишлерича, анда-мында сюеледиле. Хызыр Джанхотович да ол себебден сагъышланады: къалай джыйсын сабийлени школгъа? Алай а табышлы, лагъымлы оюму аны бу джол да чыгъарады тарлыкъдан: эртден сайын, уллу къонгурауну алыб, къулакълагъа джайылады, хар юйню терезесини тюбюнде иги кесекни зынгырдатыб турады. Къонгурау таууш эштилгенине ажымсыз болуб бошаса, алай кетеди.

Дагъыда кѣбле келмей къаладыла дерсге. „Нек келмедигиз?“—деген соруугъа джууабла табыладыла:

— Трактор гюрюлдегенден эштмей къалгъанма...

— Анам кёнчегими джууб джайгъан эди да...

— Школгъа къарадым да, киши кымылдамагъанча кёргенимде, жангыдан джукълаб кълдым...

Устазны бурнуна ачыуу тыгъылады.

— Хы, кёнчегинг бир кюннге сылтау болсун, экинчи кюнюнде уа нек келмединг?— деб сорады.

— Атам, анам ёлмесниле, экинчи кюнюнде да кебмеген эди, жангур джауб...—деб, кёлю бла айтады джашчыкъ.

Аллындан огъуна элчикни джашауун тикирал билгенлени бири Хахур деген фельдшерди. Телефон бла тюкенчиден сора, халкъгъа эм керекли адамды ол. Ююнде медпункт ачханды. Табхалада букъу басхан, гыбы аулагъа бёленген дарман шишала бла банкала тизиледиле. Шкафда тюрлю-тюрлю кереги, спирти, эски таблеткалары дагъыда кёб ууакъ-туети сакъланадыла.

Хахурну „багъыу учреждениеси“ Эскулапны палатларына чырт да ушамайды, алай болса да иш аны тыш къарамында тюлдю, ич магъанасындады. Ичи уа теренди. Хахур хар кимни неден, нек ауругъанын сормай биледи, билсенг а—мадар табхан ишмиди?

Хахур хаман ышарыб тургъан, джашауну накъырда бла чам джанын бек суйген джашды. Ёлгени болгъанны да кюлдюрлюкдю ол. Къуру аны гюрсююне къарагъанны къллай бир магъанасы барды! Аны ючюн болур, кёлю азар оноу этген, эс ташлагъан—бары Хахургъа келедиле. Фельдшер хар кимге джарыкъ отундан юлюш береди, келлик заманга ышандырады.

— Бизни кьой да олтур: бизнича насыблы джокьду!—дейди ол, кьалакь тишлерин ышарта.—Тышындан киши келиб кьошулма-са да, биз кеси кючюбюз бла эл боллукьбуз. Былайда ёлюм джокьду, кьошулгьанны уа— не айтаса! Джюрекleri джангы ура башла-гьан джанчыкьла менде учетдадыла, хар юйде эм кеминде бирчик тууарына ишек джокьду. Туугьанла да алысынча ёседиле... Мени баш кьайгьым неди десенг, устазны былайдан кьачмазча этиудю, башхача айт-сакь, тамырландырыуду. Бир-эки джылдан кесим кьолум бла этерикме аллына бир иги сюрююню—алмыш чакьлы сабийни, хайда кютсюн!

— Джангыз бир кишиге сукьланыр дже-рибиз джокьду,—дейди дагьыда Хахур, кьу-лакьланы джашил кьарамларына кёз джетди-ре.—Бютеу джер джюзюнде табылмаз бизни кьулакьдан терен, бизни кьулакьдан ариу, андан таза мюйюшчюк! Табигьатны кьыз кьойнунда джашайбыз. Сукьланган бизге сукьлансын!..

Телефон

— Зыр-р-р! Зыр-р-р!

Гантел гимнастикадан кьутулуб, ваннада сууукь суу бла джуууна тургьан Абу, пол-гьа кёмюкле агьыза, чабыб, трубканы алды. Алмай кьояргьа да джарамай эди: талай джерден сёлеширик эдиле.

— Алло!

Трубкада ким эсе да, мушулдай, шыпырдай турду да, джукъ айтмай, салыб къойду—дуут-дуут-дуут...

Балакълары полда суратларын къалдыра, Абу ваннагъа къайтды. Суугъа киргенлей, биягъы таууш—зыр-р-р!

Абу дагъыда джоргъалады ич юйге. „Видеотелефон“ болмагъаны бир насыбым, ансы беишликге къаллыкъ эдим“ дей, эки бармагъы бла трубканы тутуб, къулагъына джетдирмей, кенгден тынгылады.

Джерни тюбю бла келген узун кабелни ары къыйырында, арыгъан ёгюзча, ким эсе да терен солуй эди. Абу джукъ айтмады, ол да, талай минутну тил тутуб туруб, трубканы салыб къойду—дуут-дуут-дуут...

Абу ваннагъа къачды. Бу джол юсюнден сапын кёмюкню терк джууду: телефонну къутургъан кюню болгъанын таныгъан эди. Юсюн кебдириб, аякъларын сюрте башларгъа телефон тѳзюмсюз зырылдады. Ачыуун джашыралмады Абу.

— Алло!!—деб къычырды трубканы чолпусуна.

— Эш-ш-шек ферманы башчысы!—деди назик тишырыу ауаз, ачыудан къайнагъан обертонларын эслете.

— Къалай-къалай? Къайсы эсенг да, эгечим, эшек мыйы ашагъан а кесингсе!—деди Абу, сейирсиннгени бла джюрексиннгенин бир этиб.—Эринг тюлме мен сени, анга айтыучан болурса алай...

Сѳлешген бираз салпыланды, баям, башха адамгъа тюртюлгенин ангылагъан болур эди. Алай а дагъыда тирилди:

— Тохта, кимни телефонуду бу?—деди масхара тилде.

— Бу мени телефонумду, сени танышы-нгыкы тюлдю. Айыб этме, сени таныргъа чырт да излемейме. Кимге сѣлешгенинги да билмегенлей, чынла берирге нек ашыкъдын, эгеч? Атынг да къалайды?

— Атымда ишинг болмасын. Ким эсенг да—манга башхасы джокъду—эш-ш-шек ферманы башчысы!—деди масхара. Андан сора Абуну къулагына биягы тауушла келдиле—дуут-дуут-дуут...

* * *

Ток ургъанча болуб, талай сагъатны турду Абу. Сагъыш этеди да, кеси ёмюрюнде не аман айтмагъанды кишиге, не кесине аман айтдырмагъанды. Тиширыуну кѣлюн къалдыргъанма деб да билмейди. „Дунияда мѣлек деген бар эсе, ол менме“, деб тургъанды бу кюннге дери. Сора не болду да?

„Хайыр, бузукълу масхарады дейик,—деб сѣлешеди кеси кеси бла,—сора талай кере мени номерими дууулдатмай, кеси маталлы биреуге ёшюн урса уа! Огъесе мен анга тыйыншлы боламы тебрегенме?.. Уллайгъан-баш деб да къарамай, джаш масхара мени кесине тенг нек этеди?“

Быллай сагъышла кѣб келдиле башына. Унутурукъ эди эсе да, телефон къоймайды: ким эсе да табмайды тынчлыкъ.

— Антым, биягыгъа ушайды хаты,—дейди Абу,—энди бир билейим къайдан сѣлешгенин...

Хоншусуну телефонундан АТС-ге сорады. Билдиредиле: „Таксофон № 16“.

— Бу уа ханнга джууаб тюлдю,— дейди Абу.— Энди сѣлеше эсе, атасын-анасын да бир иги кызыдырайым!..

Насыбха, телефон кѣб сакълатмады. Зыр дегенлей, трубканы сермеб алыб, Абу алынды:

— Да сени уа тютюнюнг ай жарыккъгъа къуруб тебреди да! Не атангы башы барды менде, бойнунгдан бу телефоннга байланыб къалмагъан эсенг! Ашыкъма, тилсиз къаргъа, сени ким болгъанынгы да билirme, сюрюб, милициягъа да...

— Абу, нек ачуланаса, мен Кезибатма!— деди келини.

Аузу тутулургъа джетген Абу, тили бюлдюрдю эте, уятлы сѣлешди:

— У-у-у, кырдынг да къойдунг... Бир къутургъан— ким эсе да билмейме— бюгюнлю ойнаргъа къалгъанды да, олду деб уруша эдим...

Сѣлешдиле. Алай болгъаны ючюн „Кезибатны бетине къалай къарарыкъма энди?“— деген сагъышда къалды.

* * *

Ингирде уа элден ёге къарнашы Харунну ауазы чыкъды:

- Алло, сахар?
- Хо, сахарбыз.
- Телефон 3—18—41?
- Хоу, алайды.
- Абуну квартиримиди?

— Хоу, алайды. (Абу биринчи сёзюнден огъуна ангылагъанды Харун болгъанын).

— Кимди тынгылагъан?

— Абума, Абу. Айт айтырынгы, Харун!

— Абумуса? Да мен Харунма.—Ассаламу алейкум, Абу!

— Алейкум салам.

— Абу, не эте тураса, тынчмыса?

— Джокъду хата, кесигиз къалай?

— Да, джокъду, Абу, хатабыз. Тынч бол. Неме уа, Абу, сабийле тынч болурла?

— Тынч-тынч...

— Ашхы, ашхы. Абу, неме... сёлешгеним аны ючюндю. Неме... сеннге билдирирге таблыкъ болмай тургъандыла... Неме ауушханды...

— Ким? Айта кир бери!

— Неме...

— Заманыгъыз бошалды!—деб, телефонистка ушакъны бёлюб къойду—дуут-дуут-дуут!..

„Неле дерге кюрешди эсе да къара хайуан, резинни созуб тургъан болмаса, джукъ ангылатмады,—деди Абу.—Энтда бир башларыкъ болур...“

* * *

Алай болгъанлыкъгъа телефон тил тутуугъа кёчдю да къалды. „Къынгыр къач!“ деб, Абу орунга киргенлей, зыр-р-р деген таууш илгендирди. „Унутуб къоя эдинг“ дей, трубканы алды.

— Да-да, Харун, сенмисе?

— Харунму? Мыидан ары боллукъ тюл

эсем Харун, шукур аллах алхамдулillah, алкъын кесимме...

— Къайсыса, марджа?

— Къайсымамы? Ой, сени огъесе! Мен-ме-мен...

— Хым...

— Тейри, аман джаш, „Кёзден кетген кёлден кетер“ деб, асыры терк унута болурмуса тенглени? Огъай, алай этме, джарамаз алай этерге... Не этесиз, Абу, уллугитче да—биз сорлукъла тынч болурсуз?

— Хым, да-да, хата... Кечинебиз, кесинг билгенча. Къарыусуз болсанг, не мадарынг барды... Кесигизден хапар айт.

— Оллахий, Абу, кесинг билгенлей джашайбыз, биягъынлай...

— Ишинг-башынг, не джангылыкъ?

— Биягъынлай-биягъынлай, акъырын-акъырын сюркелирге кюрешибиз. „Эки арабдан бир араб“ деб, ишиме да баргъан кибик этеме... „Этгенибиз—шабашка, кийгенибиз—барашка“—не къыйынлыгъыбыз барды!

— Юйдегиле тынч болурла?—Абу эсине тюшюрюрге кюрешеди бу адамны. Ол а ёлмей туруб айтырыкъ тюлдю кесини атын—бир къауумну адети алайды.

— Юйдегилеми? Не юйдеги хапар айтаса, алан? Къарайма да, аман джаш, алкъын танывагъанса. Хата джокъду, танырса... Ёнге уа, келин, сабийле къайдадыла?

— Элге кетгендиле.

—А-а-а, джалан джашма, де сора!

— Хо, алай кибикди... Энди, алан, айыб

этме да, атынгы бир айтыб кьойчу, не бол-
лукъ эсе да, секрет тюл эсе.

— А юйюнге, кьалай танымайса—Кичиме.

— Не дединг?!

— Кичиме, дейме, Кичиме!

— Сырты кичиген а сенсе—бий босагъа-
сына бар, мубарек!.. Мени кьашыб кюрешир-
ге джокъду карынг!

— Болсун-болсун, алай чамланырынгы
билсек, босагъангы, кесинги да излери к тюл
эдик... Амма, келе-келгеникде, эски шагъ-
рейликни хатери бла, саулукъ-эсенлик со-
ругъа борчлубуз, деген акъылда камсык-
лыкъ этдик ансы...

— Къайсы эсенг да, сени ангыларгъа
къыйын болду: кете-келе тураса...

— Болур-болур... Бизни кибик кьарыусуз
адамла кете-келе да туруучандыла...

— Да нек кёлкъалды боласа, бугъунчакъ
ойнамай, кесинги танытсанг иги тюлмюдю?

— Мен айтхан Апсатыны джырымыды?
Билген билимим бла ангылатыргъа кюеше-
ме, Кичиме деб!

— Энди болду, иги джаш! Сени кичиге-
нинги кёзюнге кёргюзейим!—деб, трубканы
столгъа салды да, хоншусуну телефонундан
АТС-ге сёлешди.

Андан айтдыла: 3-85-73. Абу 0-2 номер-
ни бурду. Тарыкъды дежурнагъа: кьонакъ
юйде телефондан меннге джашау бермей-
диле, къайда эсирген асылсыз сёзле айтады
меннге. Тилейме, айыбха тартыгъыз!

Дежурна джазыб алыб къалды.

„Бюгюн да бир кюнюм болуб кетди“ дей, джууургъан тюбюне кирди Абу, джукъуну аллы сагъышлагъа сингиб башлады. Бу джол телефон джассы артында бѣлдю аны къатышхан тюшюн.

Джукъусураб, алгъын эшик таба чабды джаш. Эшикден телефонга бурулду.

— Алло, кече ашхы болсун!—деди джарыкъ эркиши ауаз.—Аслан, къалайды тынчлыкъ!

— Айыб этме, ким керекди?

— Меннгеми? Меннге Аслан... Сен къайсыса?

—Абума...

— Абумама? Да меннге Аслан керекди!—деди да, кечмеклик тилер къайгъылы да болмай, трубканы салыб къойду.

Тѣзюмюн тауусхан Абу, къабыргъадан телефон аппаратны чыбыгъын таргыб юздю да, ауузу от чагъа, барыб орнуна кирди.

Энди телефондан къутулгъан эди, амма къалай джукъласын? Бу сагъыш башына келгенлей, къарамны басыб тургъан джукъу тубан толусу бла аязыб кетди—сау кѣрейик тынчлыкъны!

Тогъузунчу этажгъа чыкъгъан кѣзююндеча ура эди джюреги. Мыйысыны ичинде джангызгъа баргъан сагъышларына къарады да, „броуново движение“ деб, физикада къачан эсе да бир окъугъаны эсине тюшдю. Молекулланы къатышыуларыны юсюнден эди ол.

Къаугъа бла къалабалыкъны ачхан сигналла ичинден эштилиб къалсала уа нек

джарлы эди, тышындан да келе эдиле ала. Кече арада эки хашкен киштик, ой, бир сыйыт ачдыла Абуу терезесини тубюнде— экиси эки тюрлю сабий таууш бла кычыра эдиле,— джюреги кыбындан чыгыб кетерге аздан кыалды. „Ай анасыны уа, бир онглу синхрон пулеметум болса эди,— деб накырдасыз кюседи Абу,— ураган от ачар эдим бу кыанлылагыа!..“ „Лимонканы“ да кюседи... Киштikle, танг-аласына дери джыртышдыла да, зинк болуб кыалдыла. Алай а „мотопехотаны“ тауушлары чыкдыла аланы орнуна: кыайда эсе да мотоцикл чючкюрдю, хоншусу Сослан, танг атмай кыобуб, чолпан джудузгыа кёз джетдире, мотороллери арбазда гюрюлдетиб тебреди. Гюрюлдеу бла тютюн этиу бир сагыатдан азны барлык тюл эдиле, андан сора орам сибириучю, ийнек бузоуун джалагыанча, таш орамны „шырт-шырт“ деб сибириб тебрерик эди, ызы бла халкы кыозулу кыойча тегюллюк эди эшикге...

Орундукыдан секириб туруб, Абу терезелени керди, телефон чыбыкыны джалгыады, радиону ачды, магнитофонну кыурду— джарыкы солууну экинчи кюнуне тыйыншылысыча туберге хазырланды.

Джангы кюнню джарыгы кыатыш телефон келтирген биринчи соруу быллай болду:

— Алло! Проходная?

— Тейри, огыай... энди мындан ары боллукы тюл эсе...

Трубкины кыымсыз салыб кыойду ким эсе да. Бу хар кюнде дегенча болуучу соруу эди да, Абу асыры сейирсинмеди, сыйлы борчун толтургыан халда джууаб этди. Кёб

кере ангылатыргъа кюрешгенди, „сегизни орнуна тогъузну буругъуз“, деб. Амма, не келсин, буралмайдыла...

Сагъат тогъуз болургъа телефон дагъыда чакъырды Абуну.

— Бююн айлыкъ беремидиле, джукъ эштмеймисе?—деб сорду джарсыулу эркиши ауаз.

— Да меннге уа бергендиле, сеннге берликлери бла къаллыкъларын айталлыкъ тюлме,—деди Абу, рахат ауаз чыгъарыргъа кюреше.

— Ала да биледиле кимге берликлери...—деди сѣлешген, кѣлкълалдысын джашыраламай.

— Хата джокъду, мен диспетчерлигим ючюн алгъа алама. Сеннге да берликдиле ажымсыз, бир кесекчикден энтда зынгырдатыргъа унутма, иги джанымча,—деб тиледи Абу...

Укку

Уккуну мамукъ къолуну сыртын газетни къыйыры кесиб ийгенинде, „зелѣнка“, „йод“ излей, чабышхан эдиле джашла. Андан со-ра аны къолуна къагъыт берирге да къоркъа эдиле.

Укку ингиген сабийди, деб келмесин кѣлюгюзге, Анга элли джыл чакълы болгъанды. Къагъыт сомла, таб ууакъла да аны къолуна джара салмайдыла. Огъай, ала, аны хурджунуна бир кирселе, джылыныб, орун-

лу болуб, кѣб заманы тышына чыгъаргъа излемей джашайдыла. Чыркъ деб этилген къарынлы бочхачыкъ, къарылгъач уяча, ариучукъ джыйыб турады аланы—сомну бир къартасына, шайны бир къартасына.

Уккуну баш къайгъысы сомланы аслам джыйыу бла аланы джоймауду. Ашарыкъ юйден алты шайгъа тамам тоуб чыгъады. Аракъы ичмейди (... кесини ачхасына!). Тю-тюню уа къатына да къоймайды.

— Алан, сен хаман семириб бараса, не ашай эсенг да. Юйдегинг-башынг джокъ, табханынгы хаман къарнынга уруб, ох дейсе, — деген джолдашлагъа Укку быллай джууаб береди:

— Оллахий, артыкъ ашаб онгиганым да джокъду. Джангыз ол речка бастагъа ёчюк-генме да, анга къадалама, не да болсун. Ансы... Таблыкъ тюшсе, ресторанда къабаргъа да сюеме...

Конторда ишлейди Укку, къургъакъ къагъыт чотда. Иш къургъакъ болгъанлыкъгъа, мыйыдан мылы излейди. Хакъчыкъ тѣленген кюнден сора, джюрекни учундургъан затха тюртюлмейди. Аны ючюн разыды джазыууна: ол къууаншыкъ да болмай къалса уа не этерик эди?

Уккуну талай китабны окъуб бошаргъа къолундан келгенди. Къайсыланы джаратханса, деб соргъаннга джууабы бирди:

— „Мёртвые души“, „Скупой рыцарь“, „Господа Головлёвы“, — деб турады.

Кеси ачыкъ айтмаса да, суйген геройлары—Степан Плюшкин, Барон, Иудушка Го-

ловлёв болгъанларын ангыларгъа кыйын тюлдю.

Не джыя эсе да сомланы, Укку айныргъа унамайды, юсю-башы да, фатары, ашы да турадыла бирчалай. Хар кюню—бир кыйгъы, тюшю да—биягъы. Бир заманда турады, ишлейди, ашайды, джатады.

Уккуну бир кыйлыгъын энчи сынамагъан тенги кълалмагъанды—ашарыкъ юйге чакъыргъанын. „Кыймай, алыб барыб, сора, ачхамы тюшюрюб келеме деб, санга тълетеди,—дейдиле джашла.—Аны бла баргъандан сакъланыгъыз!...“

Джашла, асыры сакъланнгандан, Укку энди кълбюсюне кеси джангыз кълалыб кетеди. Кесине кесича этгенле бла уа, ала иш этиб чакъырса да, бармайды. Кълкълалды болуб, кълолун силкиб кълояды...

Бир джолда Джандра, мени бла эки къларнашдан туугъан джити джаш, кълонакгъа келди.

— Сени бир юйдеги кълолу этмей, кетерик тюлме,—деди ол, артха-алгъа салмай.—Кълартланы ушакъларына тынгылагъанма да, ол оноугъа келгенме. „Биз джаш сагъатда бир бирибиз ючюн кълырылыб-ъллюб айлана эдик, эндигиле уа—тюлкую-тешикге, кълоян-къламишге. Эсде-бусда да джожкьду джууукъ-тенг. Хар ким кеси кълыйгъылыды“,—дедиле. Алайды да, кел, кълолунгу кълайры болса да бир узат, андан арысы мени бойнумда болсун.

— Кълара мынга, да мени хап-хазыр болуб тургъланымы ким айтды сеннге? Не уа, джукъ этерге башласам, билдирмейми кълоярыкъма?

— Огъай, энди сен сълзию серге ийме. Кеси этелмегеннге, джууугъу-тенги этеди.

Къартланы айтханлары да олду. Кел, эки-юч ат табайыкъ да, эл-элге айланайыкъ. Бу деб кёзюнг илинигенни джел этдириб келтирирге сёз береме. Джангыз кыйналырынг аны кёзюме бир кёргюзтюрюнгдю!

— Къутура айланаса сен, Джандра. Мени ишим барды, бурунча, алай хора аджирлеге миниб, джел къакъдыра айланыргъа джокъду кюнюм. Сен да ишинги джарсытма, кызыкъачханнга джетсек, сеннге хапар билдирме.

— Оллахий, кетерик тюлме! Турлукъма ма былайда, ай, джыл керек болса да. Этмей а кетерик тюлме. Къартлагъа сёз бергенме. Энди, юйюнг къурумагъан, адам арасына келгенсе. Къачаннга дери турлукъса былай, кесинг джангыз, эки джансюекге къол салыб? Къабукъдан къарылыб ёлсенг...

Мени айтханымы накъырдагъа сюрюб къойгъан болмаса, Джандра къулакъгъа алмады. Рахатланыб, стауат салды тар фатарымда, белибауну, ышым бауланы бошлаб, ашаргъа, ичерге джарашды. Кет дер мадарым джокъ, эт деб этдиририм джокъ.

— Да,—дедим,—тынчай, бираз кёз ач, артда бир оноу этербиз.

Сагъыш бла оноу этиу талай кюннге созулдула. Эртденбла мен кетеме ишге, Джандра джайылады шахаргъа. Кюнортада хар ким джетген джеринде ауузланады. Къонагъыма иги къараялмайма, деб кыйналама.

Бир ингирде Джандра ачулуракъ сёлешди:

— Тейри, бу джолгъа дери киши къашы-

ма салмагъан эди, Укку салды къашыма, чѣрт возьми!

— Къалай? Къайдан таныйса аны!

— Аны уа эртде таный эдим... Алай а туура ол халын билмей эдим...

— Кюнортада бир ауузланайым деб, аш юйге кирдим да, очередге сюелиб, табханымы алыб, столгъа джарашдым. Тютюнлей тургъан шорпамы къашыкъ бла булгъаб, мен да хуп деб уртладым, эшикден Укку тюшдю, биргесине да эки ариу къызны тагъыб...

Келиб, мени бла саламлашды, ол къызла бла танышдырды. „Бу мени къарнашымды, Джандра!—деди къызлагъа, бармагъы бла мени кѣргюзе.—Кеси совхозну баш зоотехнигиди, юйленмегенди. (Мени уа къулакъларым къыздыла: кесим бир къара тууарчы, юйде юч сабийим, юсюм-башым къолайсыз, бир къобуста шорпаны уртлай турама!). Была уа,—деди, къызлагъа кенг ышара,—Къабарты-Малкъарны белгили артистлери Земфира бла Нелли, театр къатыш бизге келгендиле...“

Ёрге туруб, къол тутдум, олтуругъуз деб, къаты болдум.

— Была нек басыннгандыла, джесирлеча?—деди Укку, очередде тургъан къадар адамны огърамагъан тюрсюню бла кѣргюзе.—Сен нек кириучю болгъанса бери? Кесинг да нени суууруб кюрешесе? Кел, кетдик былайдан! Джюр, джюр, къой кюрешгенинги!..

Уяла-уяла, столумдан айырылдым. „Энди бу ресторанда бир халек тукъум сыйларгъа гебрегенди“ дей, бери ашыгъыш болуб бурлгъанымы юсюнден мурулдай, биргелерине тебрим.

Джолда, дуняны айтыб, махтаныб барады Укку.

— Биз сизден эсе халал, жарыкъ адамлабыз,— дейди кызлагъа.

— Къонакъ алыу бла уа къат жарымыбызгъа да джетмейсиз. Кёлюгюз къалмасын, сизде болгъанма, билеме. Бир юй къалыб, бир юй дегенча, бизде „Волгасы“ болмагъан джокъду, малны эркин тутадыла. Алай а, ма бу ойнау-тепсеу джаны бла сизден артха къала болурбуз. Ариу кызла бла да... (хыйларакъ ышарыб, экисине кёзюу къарайды).

Кызла да, айхай, кеслери джанын махтайдыла, „Къонакъ—къойдан джууаш“ деген айтынуу эсде тута болурла, алай кызыугъа кирмей, Уккугъа тегюлюрге онг бередила.

Асыры оздурады деб, мен Уккуну дженгине тиерге да кюрешеме, алай а ол, „Нек тартаса дженгимден?“ деб, ким да ангылагъан тилде кычырыб иеди. Бютюн да бек джунчуйма.

Алай эте, рестораннга киргеникде, Укку стол сайларгъа къалды. Ахыры, терге ётуб, киши болмагъан джерде омакъ столну сайлады, „бери, бери!“ деб, къадалыб, кызла-ны терге санагъан джанына ётдюрдю.

Андан сора Укку, башын ёрге тутуб, тегерекни бёрюча джыйылады, „Кимди бу столну иеси, мени сюгеним къайдады?“—деб кычырды. „Сеники бюгюн ишлемейди,—деди бир ариу токъ тиширучукъ, акъ халатыны хурджунунда сомланы шыпырдата.—Не ашарыкъсыз?“.

— Не иги зат бар эсе дуняда, аямай келтир бери, бу терт адамны джел элтмезча

бир эт! Хы, алгы бурун бу ариу кызлагъа конфетле келтирчи!

Официантка эки кулѣк конфет келтирди.

— Къайда, бери тутчу,—деди Укку. Къараб кѣргенлей, уллу чарлады:—Недילה была, бош конфетле! Кѣрмеймисиз бу ариу кызланы, мѣлекле! Сиз а къайда къатыкъутуну... Эм иги шоколад конфетледен сайлаб келтиригиз! Бирер кг!

Бир кесекден кызланы алларына эки кулѣк иги конфет келди.

Ичмеучю Укку коньякла, шампан, суула, бишген тауукъла келтирди, кѣгет излетди, айтыргъа, столну табылгъан затдан джасатды.

— Мен да ишден кюнортагъа чыкыгъанма, алай болса да бу кызла ючюн бир сагытны кечикгенликге не боллукъду?—дей, Укку столну ачды. Кызла унамай, ол къоймай, алагъа да бир затла уртлатды, кесин да унутмай, джуду-джуду тебериб, эрнин-бурнун май этиб, джаякъларын терк кымылдатды. Мен да, киши аша-ич демегенлей, кесими юлюшюме сабыр узалама. Уккудан озуб, кызланы бири бла бир сѣз айтыргъа меннге кѣзюу джетмейди. Менден джукъ сорама деген болса да, ауузуму ачхынчы, Укку толу джууаб бериб къояды.

Столгъа келгенни джартысын да сибиргинчи, Укку гамайды, сагыатына сагышлы къарай тебреди. Ол тохтагъанында, биз да узалгъанны къойдукъ, не этерик эдик?

— Официантка!—деб кычырды Укку.—Бизни азат этигиз, союлдукъ!

Ызы бла, къолларын бутлары таба узалтыб, мени къулагъыма шыбырдады: „Сен бир ма-

дар эт ансы, мен бочхамы унутуб келгенме...”

Ток ургъанча болдум. Энди, джетсе—бир иги, джетмесе уа, къалай этерикме? Ол къызладан да уялыб ёлеме. Арт 50-сомлугъуму аш юйде буздургъан эдим.

Официантка сюекчиклени чыкъырдатды, неле эсе да айта, башында сюеклеге къошуб, тубюнден къоратыб, тёлеуно тёгерек санын чыгъарды: 56 сом 71 капек...

— Алтмыш сом, де да къой, андан бери нелени санайса!—деб, Укку чомарт силдеди.—Андан сора борчубуз бармыды?

— Огъай, аны ючюн да сау болугъуз!—деди кемсиз жарыгъан официантка.

Мен, столуу тубюу бла ышан этиб, хурджунумда болгъан дуння бла бир къагъыт сомну, уууч бла ууакъны да къолуна тутдуруб, былайда санаб кюрешме дегенча, къолун да къысыб, кесине тюртдюм. Насыбха, ышара-ышара, терк кетиб къалды. Санаб, ызыбыздан сюреди да, бир дамырдыкъгъа къояды, деб къоркъа, эшикге ашыгъыш чыкъдым, нёгерлерим да мурукку этмедиле.

— Нальчикге къонакъгъа келигиз!—дей, къызла хурметли айырылдыла бизден. Мен да, Уккуу бла жарыкъ сёлешалмай, башымы алыб къачдым... артыма да къарай-къарай. Бу джол болмаса уа, киши салмагъан эди къашыма! Ким салса да, Укку...

— Бек иги этгенди сеннге!—дедим мен, сейирсиннгеними джашыра.—Энтда келликмисе келин алыргъа?

— Къой-къой-къой, джаным, къачайым!
Келин алама деб, кесими алдырыб къоярым
кёзюме кёрюнеди. Ызыма „командировочный-
ни“ бер да, къорамагъа къой. Энтда джангы-
дан бир келирме,—деди Джандра.

Даулашыу

Астакку бла Хайыркъыз бир отджагъагъа
къарагъанлы джыйырма бла онеки джылгъа
киргенди. Эртде туруб, кеч джатыб, асыры
ишлегенден бел тюзетмей, ма адам ортасына
джетдиле.

Астакку кеси ёмюрю ых деб башын джас-
тыкъгъа салмагъанды, тиш аурууну уа не
болгъанын да билмейди.

— Тиш джаны бла „бизни заводубуз“
аман тюл эди. Атамы атасы, 120-гъа келге-
нинде да, къозланы къоянча чыкъырдата
эди. Атам а атны айылларын тиши бла тар-
тыучусу эсимдеди. Кесим, ма юч джыйырма-
дан атладым, джангыз бир къалакъ тишими
къыйырын чортлатханма, аны да къаишни
тартама деб. Бюгюн да, джыйырма бла оне-
ки джылны мындан алдача, гырджынны къа-
бугъун мен, тылысын анагъыз ашагъанлай
барабыз,—деб хапар айтыучан эди Астакку.

— Алай а кёз бла махтанырча тюлбюз,—
дей эди ол дагъыда.—Кёз бла ана джаныма
тартханма. Анам Ануаджан-хариб, кюн бат-
ханлай, къармалыб къалыучан эди. Ийнеге
халы сууруучу мен эдим.

Бу хапарланы Астакку хаман къайтарыб
айтыучан эди. Артыкъ да бек Хайыркъыз

джаягына исси гютдюню кысыб айланган-нын, неда кызы Батдюу, джетел тийгенди деб, башын чоюнда бишген гардошланы тылпыууна тутуб кюрешгенин керсе.

Дагыда айтыр эди Астакку:

— Бютюн хремписсе, кызычык. Сенича заманымда мал кыйырында джалан чепкеним бла тэнгереб кыалыучан эдим. Бир-бирде юсюмде чык тютюнлеб кебе тургыанына уяныучан эдим. Энди уа сен, гардошланы юсюнде эки сагыт олтурганма деб, мыжылдаб айланаса. Ананга ушагъанса... Ол эди кюн сайын башым-аягым деб джатыучу. Мен аны таныгъанлы бир баш аурууу биргесиндеди, ёмюрю ызындан кыалмагъан. Сора тишлерин а айтмай кыой... Бу джылауу джылауду. Сен кыарында болуб, кыумукълу Абдуллах бакъгъан эди да, не да болсун, ол джыл аурумай бир турду ансы, андан бери да бу кергенинчады халы. Иссисуу Башына элтиб, бир ахтигерде¹ орналыб, суугъа туюшюрюб да керген эдим. Болмады. Юч-тёрт тэнгеги бла эки джампараз тиши кыалгъанды атасы-анасы да, алдырмайды аланы, тишле салдырайым дегенликге. Имбалит болду да кыалды...

— Атам, янвалит де!—Кызы тюзетирге кюрешеди.

— Тейри, мен а „Им—балит“ деб эштгенме, „ауур саусуз“ деген магъанада.

Атасы бла анасы кеб ёчешиучен эдиле быллы сёзлени юсюнден, Батдюу, бир да болмасала, кыошула эди. Алай а ахыры Ас-

---

¹ А х т и г е р—шатырчык, балаган.

такку эди дженгиб кетиучю, кыджырагъан да этиб...

— Гюхнагъа келиб, бир джукъ къабыгъыз,—деди бир заманда Хайыркъыз.

— Аман гюхналы болгъун, „гюхна“ деб мен, огъай деб сен! Бир джолгъа тюзелгенсе да, андан къайтырыкъ тюлсе,—дей, Астакку от юйге кириб кетди.

Батдюу экисин да тюзге санамагъанлай туруучан эди, къартайгъандыла, серлерине сермей айланадыла деб. Кесин а, айхай да, онглугъа тергей эди.

Бир джолда Батдюу къаты ауруб къалды. Ары дери санларын кёлтюралмай, башы тегерек айлана тургъан эди. Кетген кече уа, бети тишмекча къызарыб, санлары кюйюб-бишиб, тили да сандыракъ этиб чыкъды. Кесини джыйырма бла он джылыны ичинде туура былай тели аурумагъан эди къызчыкъ.

Зеленчукде дохтургъа деб къуралдыла атасы бла анасы. Астакку ёгюзлени джекди, арбаны кюбюрюне джангы ханс чалыб атды, юсю бла кийиз джайдыла да, орун салдыла.

Батдюу джарашыб джатды. Хайыркъыз артында олтургъанында, боюнсха ёгюзлени богъурдакъларындан ёрге тартханын эслеб, Астакку арышла таба илинди.

Къобу Башындан бери аууб келе, Хайыркъыз, машина таууш эштди да, ызына сескекли къарады. Бир машиначыкъ атылыб келе эди, легковойчукъ.

— А джаш, ёгюзлени бир джанына бур, масловой келеди!—деди къатын.

— Не „масловойду“ ол, „тархой“ десенга!—деди Астакку, сол ёгюзню саурусуну чыбыкъны джетдире.

Даулашыу биягъынлай башланды. Чибин-леген Хайыркъыз ачыуун тыялмады:

— „Тарховой“ а къачандан бери болду, нелени къатышдыраса сен?

— Шидакълай къатышхан ёзюнгсе, Гыджыккы! (Къатыннга бу аты таза азарлаша тебресе бериучен эди Астакку). Джау тюшюрюючю машинаны атын эштгенсе да— „масловой“ деб, аны „тарховой“ машинагъа кёчюресе.

— Хо-хо, билмей болурма нени къайры кёчюргеними! Шо, не затды „тарховой“? Андан кёб къабмайым джангызымы, ол сёзню эштмегенимча...

Астакку чамланыр къан ала башлады: суймейди ол къатын сёзню, аны бла даулашыуну! Алай болгъаны ючюн даулашыр керекли къалмайды. Бу бир айтханлай, ауузуна чабыб, джак—джак—джак деб тебреселе, шайтанлары къозгъала эдиле.

Тереннге кетериклерин таныб, джаны къолунда болса, иерча халгъа джетиб келген Батдюу, терен ынгычхаб, къарыусуз ауазын чыгъарды:

— Ы—ыы—ый, экинг да тюз айтмайсыз, „духовой“ дегиз...

Батдююню джанын къыйнайбыз деселе да, хош болмадыла экиси, дауур тохтамады. Джебине джетгенинде, ынгычхагъанын да унутуб, ачыуланган къызчыкъ туруб олтурду.

Ючюсю да, даулаша-даулаша, Зеленчукге джетиб къалдыла.

«КЁК
ДЖЫЛАННЫ»
КЪОЙНУНДА

Парашютист

Беш этажлы юнню шорбат быргъысы, „ж-ж-ж-жик!“, деб сызгъырды. Ызы бла бир къаралды „доб!“ деб тюшдю асфальтха. Тауушну эштгенле терезеледен къарадыла, джолтун озуб баргъанла да, тохтаб туруб, башларын чайкъай, ышара кетдиле. Рома-парашютист, юсюн къагъа, бурма башын сыртына дженгдириб, баш этажгъа бир къарады да, терк огъуна мюйюшден ташайыб кетди.

Экинчи кюн эртденбла Марат, подвалгъа тюшгенинде, Романы сарайдан чыгъыб келгенин кёрдю.

— Тангны къайда атдыргъанса?—деди Марат.

— Ма, сарайда. Бизде адет алайды: къайда кеч болса, анда рахатланыб джатабыз, а керек болса, тобдан, пулемётдан атабыз!..

— Насыблы,—деди Марат,—чахтана да санга санаторийди.

— Чахтана мында тюлдю, ма андады!—деди Рома, башы бла бешинчи этажны кёргозе.—У—у, генезир, мени къайын анам сарубекди! Аллайла, Африканы батмакъ кёллеринде джашамай, бери келиб, баш этаж-

лагъа ёрлеб айланадыла... Иймейди юйюме, сабийиме, ачмайды эшиклени. Ну, мен да аны чибинлетгенме: тюнене балконла бла, шорбат быргъы бла ёрлеб, терезеден киргенме да, ингилиз киритни ичинден бегитиб кетгенме. Энди кёрейим къалай ачарын! Эшикни сындырмай, киреллик тюлдю.

-- Кесинге джалындырыгъа тебregenсе, иги тилегинчи, унама,—деди Марат накъырда халда.—Ахыры сеннге келликдиле. Былайда сенден ёзге балконга ёрлеучю джокъду да? Ачхычын юйюнде унутхан сени излейди.

— Аны къой да, Марат, сомчукъ ат бери. Бир чагъыр шишачыкъны сюррейик, ансы баш кибигибиз чачылыб барады. „Плодово-выгодный“ деб бир барды,—ма аны, джарлыгъа джарагъан термоядерныйни. Сеннге борчуму да унутмагъанма... Бу ыйыкъда „шабашкачыкъ“ тюшюрлюкме: сабий орундукъчукъ бла аякъ кийимлени джыйгъан шкафчыкъны быргъарыкъма базаргъа...

...Романы „алтын“ къоллары барды, дейдиле. Алайлыгъын ол кеси да джашырмайды. „Джаханимге тюшсем да, мен ёллюк тюлме,—дейди ол.—Бу къолла ишге устадыла, ишлерге да суюдиле. Агъач бер, темир бер—мен этмезлик джокъду. Эки сабий бла тиширыууму къол аязда да гутарыкъ эдим, ол сарыубек болмаса...

Аскерде сагъатында, парашют бла секире айланган кёзююнде, алгъанды Рома къатын. Ол да „мотогонщица“ болгъанды. Къысхасы, экиси да—дженгил джюрюшню суйген адамла. Ариу джашагъандыла, бюгюн эки сабийни ёсдюредиле. Рома аланы кёзю-кё-

зюу кѣлтюрюб айланады. Арбазда гокка ханслагъа суу къуяргъа бек сюеди. Солуу кюнледе сарайда агъач сюрмелеген, чюй ургъан тауушу келгенлей турады. Джелим, олифа, бояу ийисле чыгъадыла. Столла, шиндикле, сабий орундукъла, шкафла—къайсы бирин айтайыкъ, Рома ишлемеген джокъду. Фабрикадан чыкъгъанча, джылтыратыб чыгъарады. Фатарны ичинде ол этген лагъымланы айтыб айталмайдыла хоншула.

Алай а, не келсин, Рома ичерге тюзелгенди. Не табса да, ичеди, марда салмай ичеди. Бел тюзетмей ишлейди да, табханчыгъын ингир сайын лыкъ дейди да джутады. Кесича суусаб болуучугъа джугъун къызгъанмайды, чомартды. Амма къолунда рысхы аз болады,—къайсы ичиучюде чыдайды капек? Хаман борчха сомла, шайла излеб айланады. Алгъанын а къайтарыргъа къолундан келмейди: уртлагъанмы этсин, борчунамы берсин? Биринчисин сайлайды...

Къайын анасы—уллу, бедеу къатын, бутларында чабакъ къуртлача бурулуб томалгъан кѣк къан тамырлары бла—ичген деген затны чырт кѣрюб болмайды. Эртде къатын этгенлей, кюеую ариу хаб-хаб деб юрлюк эсе да, чагъыргъа итни къанын къатышдырыб ичирейим, деб да бир тебрейди, дагъыда таукеллиги джетелмейди.

Романы къалай эсириб, къайда ичиб келгенин, не марласа да, туталмайды къайын анасы. Къайдан тутсун: ол хаман кеч келеди, отоууна ётюр кетеди да, къаугъа анда башланады. Къарг къатын ол заманда ангылайды аны эсиргенин. Шиша джарымны, не толу шишаны келтириб, Рома ваннада джа-

шырыб къояды да, эртденбла бет-къол джууб чыгъаргъа эсиреди. Къарт къатын а—къара да къал...

— Алгъын ичиб эсире эди, энди уа бетин суу бла джууса да эсиреди бу фасыкъ!—деб къатынны джюрексиниб хапар айтханын эштгенди Марат.

Аны бла къалса уа нек джазыкъ эдиле. Къайсы китабда окъуб табханын билмейдиле, алай болса да Рома бир джангы къылыкъ табханды. Иги эсириб джатхан кечелеринде, бойну тартылгъан танача, ачы хырылдай келиб, байчыча, орундан туруб кетеди, кухняда неле эсе да этиб къайтады. Эртденбла къатыны къараса, холодильникни чахтана этиб тура—неси да аны ичинде.

Ол хапарны хоншулагъа джайыб (тюзю, джангыз бир тенг къатынына „ичингде къалгъан сѣз болсун“ деб ычхындыргъан эди), милициягъа да билдириб, Романы къатыны бла къайын анасы сабийлени атасы бла араны юздюле. Рома бир джылгъа тутулду.

— Бир джыл бердиргенбиз анга,—дейдиле эки къатын, сабийлени атасын бир аууздан табалай.—Олтурсун, алкоголь джалыны да бир кетер, къакъ башына да суу ышан кирир!

Алай болгъанлыкъгъа, гинасууну ууучунгда тыяллыкъмыса?—Талай айдан чыкъды да келди Рома, азыкъ бермегендиле, кийим бермегендиле деб, дуния бла бир гурушха-гууа эте. Тутдургъандыла, деб ачууланыргъа уа эсине келмей эди.

Джашау джангырды. Къатыны Римма бла эри Романы, бал бла джауча татлы болуб,

кьолтукълашыб айланганларына алай этал-май тургъан юйдегиле сукъланыб къарай эдиле. Аны кьой эсенг, бир-бир эсли тиширыу-ланы кёллерине келе эди, биз да баш иелерибизни ол халда сынаб бир кёрюрюмю эдик, деб.

— „Тюзетиу“ деб ма анга айтадыла,— дей эдиле ала,— тюзелди. Кимни—аллы, кимни—арты...

Келсе—келсин кёллерине, амма алай этерге тартмай эди амырлары. Кеслерине аман болур, аны ючюн Ромалагъа хата-хайыр да джокъ эди, джашай эдиле зауукъланыб, тюйюшюуню, джукъушууну да, дуня кёзюудю деб, энди алагъа кьойгъан эдиле.

Ромалада спектаклни унутдурлукъ затла чыкъдыла (не сейир хапар да кесинден ала-мат бир чыкъгъынчы джашайды): хоншуланы энчи джашауларында бирер тюрлю анекдот баямланды, бири биринден кьодулу болду. Алагъа къарагъанда, Ромалары таб югюлю юйдегиге саналырча болдула. Уллу юйде санлаб бир юйдеги кьалды „кирсиз“,— алай а алагъа да кьоркьуу кирди: энди кёзюу биздеди, деб къарайдыла тегерекге...

Джангы тюрлениулеге—джашауну диалектикасына—артына дери къараб туралмады Рома, историяны кеси этерге сюйген адам болгъаны себебден. Джашчыгъы Ваняны орундукъчугъуна дери сатыб, суусабын кьандырыргъа кюрешди. Бир кюн юйде чачдан-башдан болдула да, Рома бачхычладан таш тёнгерегенча тюшдю. Сора адам инсанны ташыб келген ырхысында тас болду. Андан бе-

ри талай джыл, аны къайдагъысын киши билмейди.

Ваняны уа сабий садха эгешчиги Даша ашырады, Римма, ишлеген да, окъугъан да этиб, джаш да, сыйдам да болуб, джарыкъ кёкге кёк кёзлерин сюзеди. Анга кёзлерин джахил акъыл бла сюзгенле да аз тюлдюле.

Ваня къартгунады, билмегени джокъду, дериксе. Алай а къылыгъы кылаулуду. Уллу джашчыкъла бла алышады, тутхан джерине къарышыб, шашхынлыча болады. Аны бир кюннге джюз кере джыламай къалмагъанын кёредиле хоншула.

Не эсе да ёсмейди Ваня. Алты джылында юч джыл болгъан джашчыкъладан бойлу тюлдю. Кёзлери мыдах къарайдыла, бурун суучугъу келгенлей айланады. Дунияда аны биринчи джакъчысы ол къарт аммады—ата-сыны „сарубек“ къайын анасы.

— Атанг къайдады?—деб соргъаннга Ваняны джууабы былайды:

— Узакъдады. Мен аны кёрюб болмайма, ичкичи джаламишни...

Таб оноу

Водхозну бульдозери джаягъын кюннге кызыдырыб джатханлы талай ай болду. Адамны эти кюйюб кызаргъанча, аны да пелиуан санлары кызыл бет алгъандыла, „Кюн кюйдюргенди“ дегенимде, ремонт этиучю слесарь „огъай, тот болгъанды“, деб тохтады. Ким биледи, ол огъуна тюз болур.

Тамада уа, ол темир кьалауну кѣргени сайын, кьаны бузулуб кьайтады юйюне, сора ачуун юй бийчесинден алады:

— Ненча айтханма, гардошланы чѣплеу джау бла кьууурма, деб! Ол худжу темирни да тот этеди, мени огъай эсенг. Ичиме бир тамчысы барса, кьайтыб, тамагьыма келиб турады, сора сау кюнню мел ашаб айланама деб мен, огъай, ълсенг, мындан ъл деб сен!..—Мырзакъан танг чамланады аш юйде.

Къызтюйме амалсыз болуб чабады печь таба, кечеги шорпаны джылытыб тебрейди.

—Бульдозерден башханг джокъду!—деб ѣчюгеди эри, кьатыныны кьымсыз боллугъун ангылаб. Тамам аныча тебериб, кьайда акъгъан-букъгъанны да мени тамагъымдан кьуяргъа излейсе...

— А юйюнге, не болгъанды санга? „Кийиз кьамчи, джерге кир!“ деб, керексизге бир кьадалыб кьалыуунг барды, не дейсе?

— Ма ол биздеги бульдозер этгенни эт: кѣлюмю булгъама да, сымпайыб огъуна тур!

— Ол хадауусну чончайгъанында мени не терслигим барды? Бир кюн кьалыб, бир кюн былай этесе...

— Да не этерикме? Ачхабыз джокъду запчастла алыргъа. Сеннге бергеним чакълы бирни анга джойсам, бусагъатда башымы быллай бир кьашырыкъ тюл эдим...

— Айтаса алай, ансы, ачхасы джокъну уа аллах кѣреди...

Ачхасызлыкъны юсюнден дагъыда силкин-

ник болур эди келин, босагъадан Шамил туюшуб кълмаса.

— Кел, кел, кел, Шамил! Насыбы тартхан адам туюсе: бусагъатчыкъда кълбыб кутулдум,—деди Мырзакълан, ёрге тура. Кълзтуюме печь таба бурулду, аны джарашдырыб алдагъланына кюлюб иймез ючюн.

— Сени кълбаханында мени карым джокъду. Ма бу затчыкъ кълбыргъландан тюртерге кългъланды да, тынчыкъ табмай келеме, — деди Шамил, аракъы шишаны столгъла сала.

— Ай, сеннге ант джетсин, огълесе! Кюнортадамы башларыкъбыз тойну?—Мырзакълан, разылыгълын учхара джашырыб, печь таба кълрады.

Кълзтуюме жаркойну салды столгъла, кеси да юйден чыгълыб кетди.

Шохла, табаны ичиндегин ариу сибириб, ушакългъла кълзгълан эдиле. Кълзтуюме, кълйтыб келгенинде, быллай оноугъла тынгылады:

— Бульдозерни джылауун этгенлей турлукълса, андан эсе, кел, мен бир мадар излейим,—деди Шамил.

— Билеме мадарынгы: кълоратыб кълояйыкъ, дериксе...

— Огълай, бери тынгыла. Мен газетге джазыу бла аллыма кишини нймегеними билесе, таб газетни ичинде ишлегенледен да мен аслам джазама. Алайды да, бери тынгыла: алгълы бурун сени умур-чумур этген бир „джити тишли статья“ джазайым да, келген гонораргъла частла алырса. Кълбугълунгу энтда бир кълбарлыкълары туюмюдю,—тёзерсе, аллай кёбге тёзгенди сыртынг.

— Ант джетсин сеннге...

— Тохта, бери тынгыла, андан арысын да айтайым. Сора, бульдозер джарашыб ишлей башласа, биягъы мен, шыб деб джетерме да, тишлерим тюшгюнчю бир махтарма. Аны гонорарын а, кесинг билесе—столгъа! Хоп?

— Ант джетсин сеннге... Хоп.

Тас болгъан насыб

Ыйыкъда—эки солуу кюн. Машинала—чепген сокъгъанча джюрюй. Сора джашил джайны кьойнуна кирирге, исси сахарны къызгъан орамларындан тышына къачаргъа кимни джюреги талпымаз!

Автобуса гюрюлдеб элтирикдиле, къайры десенг да. Алай а, кесинги „Волганга“ миниб, терезеден джел къакъдыра барыугъа джетген не болур!

Алайдан алыб къарасанг, „Волга“ бла „насыб“ деген сѣзле эгизледиле, артыкъ да бек бизни танышыбыз Гезамны тилинде...

Далхат, Амыр, Хасанбий, татахлыкъдан озуб, ашхы тенгле огъуна болуб бошагъандыла. Айхай да, юйдегилидиле. Амыр бла Хасанбийни юй бийчелери, кългъан бийчелени барыча, баш иелерини хар атламларына сакъдыла, хурджунларын кълармаб кѣрюрге да огъай демейдиле.

Далхатны Гезамы уа айырылыб кемсизирекди, бютюн да бек ачхагъа джетген кѣзюуде.

Далхат эки кёзю бла тенг джылайды „джаныны джартысыны“ оюмсузлугъундан. „Ачха бла джаны бирди,—дейди, Гезамдан тарыгъа башласа,—джуммакъ этиб джыяды да сомларымы, тюкенлеге сюзюлюб кетеди. Бир заманда кёресе, алды да келди къайда оюнчакъны, бусхулну. Экинчи кюн джаратмаз бюгюн алгъанын, не атыб къояр, не са-тама деб айланыр... Къысхасы, кеси этген—кесине бышлакъ биширген, мен этген—ата-сын ёлтюрген“...

Джюгенини къолгъа алгъанына Гезам сылтау табмайды, деб тура болурсуз. Огъай, былайда аягъы иги тутарча гурушхасы барды: „Сен табхананыгы джубран тешикге къу-ярыкъса“,—дейди да Далхатха, арыкъ кенгирдегине бармагъы бла тийиб тохтайды.

Джызылдагъан тиегинден басса уа, Далхатны къынкъ дерге не къарыуу болсун—Пушкин айтханлай, „Тиширыу бла ёчешген элек бла суу алгъанчады“ деб,—хо-хо, дейди да къояды.

Кертиди, Далхатны тенглери бла, аланы юй бийчелери бла „гампан“ болгъан сагъатда Гезам кесин ишленмеклик бла адеб-намысны баш бутагъына миндириб тебрейди. Ол кёзючюкде къуру андан алыргъа керекди ким да юлгю...

Халкъ кемсиз суйген огъурлу солуу кюн-лени биринде былл, джыйылдыла да, оноу этдиле: джюрюгюз, курорт шахарланы бирине экскурсиягъа барайыкъ, джер-суу кёрюб, кёз ачыб, керти „курсауайланы“ арасында бир айланыб келейик...

Оноу оноуду, аны толтурургъа керекди:

автобусха миндиле да, къууанч джолгъа атландыла.

Кёз ачмадыла, айланмадыла, дерге джарамаз. Барын да тындырдыла. Хант юйде чотлары да аман болмады, артыкъ да бек эркишилени. Ала кефчик да этдиле (тиширыуладан толу разылыкъ алыб!), хайт деб кёллери джарыб, джумушадыла, чомартлыкъ да келди.

Айхай, буфетчиле деб бир сынчыла болмасала уа! Джашланы халларын ангылагъан буфетчи, кесини бир кесек борчун толтургъа табыкъны сезиб, ышарылды.

— Джашла, къайтарыгъа ууакъ джокъду, авгомолотереяны билетлерин алсагъыз а,— деди.

Тенглери майрышдыла, Далхат а, „берчигиз беш билет“, деб джиберди, Гезамны къараб тургъанын эсгермей. Беш сомну орнуна беш билетни санаб берди буфетчи—джангы билетле, номерлери—бир-бири ызындан.

— Ма, санга „Волга“,—деди Далхат, ариу къагъытчыкъланы Гезамгъа узата.

— Башынга ур ол „Волганы“! Къайда хау-леликге джоярыкъ эдинг, ансы...—Гезамны ауузу от чакъды. Ачыуу асыры келгенден, нёгерлерин да унутуб, чартлады ол, чартлады.

Буфетчиге къадалыб да кёрдю, амма тиши батмады. „Гампанны“ сюлдюрю тюшюб, „курсауай“ кёлю мутхуз болду. Юйге къайтыргъа деб автобусха мингенлеринде, кюлгенни кёй, ышарыгъа базгъан да джокъ

эди. Гезам а кюе эди, джана. Басалмай эди кѣлюн.

— А джашла, бу къадар билет бизге неге керекди, не барын алыгъыз, не тенг юлешейик,—деб къадалды нѣгерлерине.

— Мени ачхам джокъду, разы эсенг, арта да берирме, билетлени сат меннге,—деди Хасанбий.

— Оу, сени ызынгдан а къалай айланайым!—деб силкди къолун Гезам.

— Сора меннге бер экисин,—деди Амыр, эки сом узата. Къууаннган Гезам билетлени картланы джайгъанча джайды: „Кесинг сайлаб ал!“.

Амыр ортадан эки билетни алды.

— Ма, эки сомну къайтардым,—деди Гезам, Далхатны кѣзюне тута.—Сен чачуучу, мен джыйуучу. Къалгъанланы да къоратырма, къараб тур!

Талай заман кетгенден сора, лотереяны таблицасы чыкъды. Аны марлаб тургъан Гезам газетге джапланды. Тоба, тоба... Джюрегин чанчдыргъан бир ышан барды. Дуу деб, къан урду эки къулагъына.

Дагъыда къарады. Эки билетни номерлери джетмейдиле, ючюнчюню уа—атлаб кетеди. Бир ишексиз, Амыр алгъан ортанчы билетлеге тюшеди... „Волга“...

Мукъут болуб, Гезам Амырлагъа келди. Эки джашчыкълары ойнай тура, уллуладан киши джокъ.

— Джашчыкъ, атанг къайдады?—деб сорду тамадачыкъдан.

— Атам да, анам да ишдедиле.

— Лотерея билетлеригиз къайдадыла, билемисиз?

— Огъай, нек сораса?

— Таблица барды, бир къарайыкъ.

Джашчыкъ атасына чабыб кетди. Экинчи кюн а хапар эштли Гезам: „Волга“!

— О-ой, тели Хорасан!—деб ура эди Гезам кесини башына-башына.—Аллына келген рысхысын ашай билмей, биреуге аш этген Хорасан! Кеси насыбын кеси тас этген!..

Гезам ол дунягъа кетгенлеге тенг болгъан эди. Насыбха, Иссисууну родон ванналары джарадыла.

Добар, хау?

Анасындан туугъан кюнюнде Къайтукъ бек огъурлу джашчыкъ эди. Аны ала кёзлерине къараб, сютден эсе, аракъыгъа ёч боллукъду деб, киши да айталлыкъ тюл эди. Туугъан кюнюн къой, сау джети ай толгъанында да, атасыны кичи къарнашы Арсен къуру эки къашыкъ чагъырчыкъны кюнден-бутдан джутдургъан эди Къайтукъчукъгъа.

Ол кюн огъуна къол джуугъан эди Арсен бу зыкъы баладан. „Бёрю атарны—бёркюнден“ деб, меннге нёгерлик этерча джапысы джокъду муну, деген эди.

Алай болса да тюшню ашаннга джораларгъа джарамайды: Къайтукъ онбеш джылында огъуна танытды Арсенни джангылгъанын, бюгюн а „ички сьнагъатны белгили устасыды“.

— Бу шохум, тютюн саргълатхан мыйыкъларын ёрге сылай, хаман татахла бла сюелиучен эди мюйюште, энди бир итни тагъыб айланады биргесине,—бу ышандан не англайсыз?—дейди биреу, Къайтукъну эртдеден огъуна таныгъан киши, суу сатхан тюкенни аллында джыйылыб ушакъ эте тургъан нёгерлерине.

— Ант этдир, джукъ танымайбыз ол тюрлениуден,—дейди бирси да, имбашларын джыйыра.

— Келигиз, ол бош айланмайды ит бла: уугъа джюрюйдю, чабакъгъа барады, къайдам, кеси ичсе, къалгъан ичиучюледен башын аны бла сакълайды,—дейди Сюлемен, ышаргъанын джашырыргъа кюреше.

— Накъырда этсенг да, аны чабакъ тута тургъанына тюртюлгенме, — дейди Анзор, сейир хапар айтыргъа тебрегенин таныта.— Кетген шабат кюн бир айланмагъа узун чыбыкъны узатыб кюрешгенин эследим да, къатына бардым. „Не бла тутаса?“—деб сордум.—„Къурт бла тутама“,—деди.—„Ненчаны чыгъаргъанса?“—„Джукъ да огъай“,—деди.—„Э-э, былайда чабакъла къурт-муртну къабмайдыла,—дедим,—тутаргъа сюе эсенг, бюрчени илиндир къармагъынга: бир киши отуз чабакъ тутуб кетди алай бла..“

— Арлакъ джанлаб, кёкенлени артындан къарайма,—деб бардырады Анзор хапарын.—Къармакъ чыбыгъын джерге чанчыб, итин тутду Къайтукъ, тебреди, аны бойнунда бюрчеле излеб...

Джашла джар оюлгъанча кюледиле.

Ол кезюучюкде бир джанындан Къайтукъ чыгъыб къалады, ити да биргесине. Айтханымы эштиб кетди кереме дегенча болуб, Анзор сѣзюн бурдурургъа кюрешеди: „Атам айтыучан эди ол хапарны“,—деб къошады.

Кенгден саламлашыб, Къайтукъ сары мыйыкъларын ёрге сылайды.

— Энди бош лахорну къоюгъуз да, бир джукъ алыгъыз бери,—дейди ол, къуйругъундан чончайыб, башын ёрге тургъузуб тохтагъан итни къулакъ джанын къашый.

— Оллахий, Къайтукъ къайын ананг сюймей кере эдим, хулгуну артын бусагъатда къагъыб къойдукъ,—дейди джашланы бири.

— Буюкъмагъыз, хомухла, сизни къыйнарыкъ тюлме... Магъыз, бир къызыл суучукъ алыгъыз бизге. (Къайтукъ итине къарайды).

— Аны уа кесинг ал, мубарек, аягъынг къолунг сау... Биз бир-эки кере табынганбыз суула таба, къайта-къайта барыб турургъа айыбды.

— Къоюгъуз сылтауну, энди менден кѣб табынмагъансыз сиз ары. Сатыучу мени саулугъуму сакълар къайгъылыды да, берлик тюлдю джукъ...

Болмазын таныб, джашланы бири Къайтукъну тилегин толтурады.

Стаканны кѣлтюре, итине къарайды Къайтукъ.

— Добар, хау?

— Хау!—дейди Добар, ал аякъларын кѣкюрегине къысыб, бурнун кѣкге тута.

— Хым, кезюбюз да бираз джарыкъ кѣрдю... Айыб этмегиз, джашла, бу кѣгет суу-

ну сизге теджерге тартынама, кесим да суу орнуна ичеме... Кюн сайын бир суусаб кьяныгыады да—ой, кьудай, ой!—энди бу затчыкь джетмей, джюрегим кьянмайды, тейри, адамы...

Къайтукь хурджунундан чыгъарады бир акъсыл кыйманы, Добаргъа къабдырады. Экинчи стаканны белинден аз ёрге оздуруб къуяды да, джашлагъа мыдах къарайды.

— Ёлгенлерибиз ючюн болсун!—дейди ол, сауланы тёргеуге салмагъанча.—Добар, хау?

— Хау! Хау!—дейди чончайыб тургъан Добар, ал аякъларын кёкюрегине кысыб, бурнун кёкге тута.

Шишаны тюбюнде къалгъанны Добарны тамагъына къантарыб, эрлай кыйманы сугъады ызы бла. Чагъырны суймей джуханит, артдан кёлю басылыб, разы кёзлерин къаратады Къайтукъгъа.

— Алан, Къайтукъ, чотунг циркдеча болур, дейме!—Джашланы бири сёз башлайды.—Тенглени барын да харам этиб, Добарны сайлабмы кьойдунг партнёргъа? Эркилик берсенг, сенден юлгю алайыкь...

— Алсагъыз да джангылмазсыз!—дейди Къайтукъ, мыйыкъларын ёрге сылай.—Тенгле бла ичген кёзююмде хаман милициягъа тюшюучен эдим, энди уа джокьду хатам, эртден сайын хайт деб юйюмде уянама... Добар, хау?

„Хау“ демейди Добар, кетер къайгылы болады. Аны белинден ингичге баучукь Къайтукъну белибаууна келиб тура кёре эдим,—иесин да тартады.

Экиси да кетедиле.

ТЫНГЫСЫЗ

Газетни редакциясына бир джаш келди. Алаша къатангы, джылы бла да—ташны сыхъса, къан чыгъарыр, джерни басса суу чыгъарыр бир заманы. Гитче къозу кѣзчюклерин уялчакъ къарата, хар ким бла адебли саламлашды, олтуруб, тынчлыкъ-эсенлик сорду. „Джаш болса да, къалай ишленген адамы, халкъны теренинде тууб, уллу къазанда бишген болур!“—деген акъылгъа келдиле газетчиле. Бу джангы хауа къакъдыргъан джарыкъ эмда къарамлы тюрсюнге бек къууаныб бурдула ала эрикген къансыз бетлерин.

— Мен малчыма. Кесим да Сокъурладанма, атым Къурманды,—деди къонакъ, арагъа ачыкълыкъ сала.—Аллах ючюн болсуи, айыб этмегиз ишигизни бѣлгениме... Сизни бла былай бир ушакъ этерге термилгенлей джашайма. Сизден сора дунияда кишиге сукъланмайма. Алайды да, сизге бир кѣб айтырым, тарыгъырым барды.

— Айхай-айхай,—дедиле газетчиле,—сени кибиikleге тынгылар, болушур ючюн турабыз биз да былайда. Артыкъ да бек малчыгъа... Айт, не тарыгъыуунг барды?

— Тарыгъыуум а алайды, джашла, мен малчы болуб ишлегенликге, саным къыллы къалмай, джюрегим да тынчлыкъ табмагъан бир адамма. Уллу коллективде ишлейме. Айтыргъа, бизни коллектив эки джюз ийнекден, джюз элли бузоудан, онеки доярка бла тѣрт сюрюучюден къуралгъанды. Анга да къошугъуз сюрюуню бригадирин (осеменатор-

лукъ да кеси этеди), эки подмен доярканы (ала кёзюу-кёзюу шапалыкъ да этедиле), „Даугава—200“ агрегатны механигин (эки джыл болады ол агрегатны джарашдырыб кюрешгенли). Биз алгъан борчубузну иги толтурабыз. Джокъду хатабыз, хар ким урунуб, кыйынын ашагъандан ары. Кюндюз ишлесе, кече мал, адам да тынчаяды. Джангыз манга джокъду тынгы.

— Ауругъанынг-затмы барды, огъесе джанынгы кыйнагъан адаммы?

— Огъай, джашла, энди тарыгъуум алайды: сизден сора манга джарарыкъ адам джокъду...

— Къолдан келгенни кызгъанмазбыз, сау бол, алай сыйлы кёргенинг ючюн.

— Берекет берсин, тейри, былай эс бёлюб, джан аурутуб, хапар саргъаныгъыз ючюн да. Ол да манга бир алтын къала ишлеб бергенден кем тюлдю.

— Эшта-эшта, не хайырыбыз тийгенди дейсе? Ма, ашатхан-ичирген джокъ, хапар сора турабыз.

— Ант этдир, джашла, алайчыгъын а мен ариу ангылайма. Къуру эс бёлюб сёлешгенигиз, оллахий... Ашатхан-ичирген джаны бла сизде тюлдю терслик, „Элиб деген ал ашар“ дегенликге уа. Тутханыгъыз—къуу къагъыт, сизге не айыб барды... Бош эсегиз, былай бир чыгъыб, дунягъа къарар эдик...

— Бек сау бол, бизни иш кюнюбюздю...

— Тюзю, мен да ызыма бек ашыгъама. Нек десегиз, тууарланы кеслерин къоюб келгенме, эсим аладады. Алай болса да...

— Алай болса да, Къурман, сени тары-

гъуунгу алкъын сормай турабыз, не джар-
сыуунг барды?

— Джарсыу деген олду, джашла: къолунг-
дан келмесе, джюрегинг а тынгы бермесе...
Мен бир затын къоймай окъуйма сиз джаз-
гъан газетни, артыкъ да бек малчыланы
юсюнден. Биз малда айланабыз, алай а кеси-
биз мал тюлбюз (айыб этмегиз алай айтха-
ныма), окъургъа, джазаргъа да сюебиз. Сюй-
генликге, къолунгдан келмесе...

Мыдах болуб туруб, Къурман дагъыда сё-
лешди.

— Бирин къоюб, бирин айтайым, джашла:
оллахий, ма кёбюгюз радио бла джырлайды.
Былай къулакъ тигиб олтурама хар кюн
сайын дегенча. Аман къууанама, антым. Ха-
ман джырлай туругъуз. Бир-бирде эки-юч
кере да бир джырны джырлагъаныгъыз бо-
лады. Талай джырны уа хар кюн сайын да
келмеге къоясыз... Алай керек болур, мен не
ангылайма... Джангыз мени тели башыма
келген бир джахил акъылны айтайым: адам-
лагъа да соруб кёргенме да, ала айтхан да
олду...

— Айт, не келеди акъылынга?

— Да, тейри, бир аламат затмы келликди...
Алай болса да мени айтырым олду... Кёбле-
ден да эштеме. .

— Нени?

— Былай, айыб этмегиз, бу эски халкъ
джырланы макъамларын кючлю тюрленди-
ресиз. Къалай эсе да культурна этебизми
дейсиз, джангы заманга ушатабызмы дей-
сиз,—къыйышдырыб иесиз. Артыкъ да бек
къыйышдыргъан бла майрышдыргъан, Джа-
бакку улу деб бир къанау барды, олду. Биз-

ни джырла эркиши ауаз бла, эжиу бла тау-кел джырланадыла. Шо,—Джабакку улу сизни суйген адамыгъыз болуб, кёлюгюзню къалдыра эсем да билмейме,—шо, аны кюн сайын джырлагъанын бир кьойдуругъуз. Хаман сюелиб, ненча тынгыласанг да, джырлаб турады. Иши-кючю болмагъанча. Керек эсе, мен огъуна табыб берейим бек аламат джырчы...

— Кимди ол?

— Оллахий, джашла, аныча устагъа уа кёз ачадым. Кёзден джаш тёкдюрген, джюрекни бёркдюрген бирди да... Былай бир джарымчыкъны атса, чиста булбул болуб къалады. Къыз чыкъгъанда, келин келгенде олсуз джомакъ балмайды...

— Кимди эке ол, биз эштмеген?

— Тейри, залимди. Ма аны чакъырыб джырлатсагъыз, халкъ ауузун ачыб къаллыкъ эди.

— Да ашхы, аны да излербиз. Ёнге уа, бу джырланы юсюнден радиогъа барыб сёлешсенг, иги боллукъ эди: ала бизден башхадыла... Алай болса да сен айтханны биз ары да билдирибиз. Неме уа, Къурман, кесинг бир джазыб кёрюрге къалайса?

— Табу этиб да джазарыкъ эдим, башым бла къолум бир-бирин тутсала. Болмайды да...

— Ненча джыл окъугъанса?

— Тёрт б-а джарымны силдегенме, ким эсе да айтханлай. Ол окъуу манга озуб боллукъ эди, хайырландыра билсем. Амма, башда акъыл болмаса, аякъгъа кюч джетер, дегендиле бурунгула. Окъугъан а окъугъанма... Алай а андан не келсин, былай джюре-

гингде болгъанны кѣлюнг къанарча тѣгелмелсенг акъ къагъытха? Энди, джашла, не джашыру, сизге туберге излегеними баш чуруму олду: ахырсы, бир болушугъуз...

— Не бла?

— Мени башым тыкъ-тыкъламады...

— Неден?

— Темаладан. Поэмала, романла, пьесала, къайдам не айтайым,—кѣб зат басыннганды мыйыма. Къысхасы, аланы къагъытха тюшюрюрге бир болушугъуз! Ала, ичимден бери тышына тебериб, юрюлгенча болуб турама... Бир кѣб айтырым барды халкъгъа, миллетге. Мен ол затланы барын биргеме алыб кетерге суймейме...

Журналистле терен сагъышха кирдиле. Хар ким, не айтыргъа билмей, энгишге къарады. Кѣлюне келгенни Къурманнга билдирирге киши болалмады. Дахир сорду:

— Сен къалай этерге излейсе: айтханынгы бизни бирибиз джазыб барсамы игиди, огъесе барыбыз да джазайыкъмы? Огъай десенг, кесинг джазыб кел да, биз тюзетирге кюрешейик. Къайсына разыса?

— Оллахий, джашла, алайчыгъын а билмейме. Айхай, къалай таб боллугъун билсенг а! Энди сиз айтханча этейик...

— Джазыб келелликмисе?

— Аллаи болумум джокъдан айланама да былай. Джашладан биригиз табылса, къыйынын унутмаз эдик... Ансы тууарланы атыб кетерге болмайма.

— Ашхы, бир сагъыш этербиз,—деди Дахир, папкасын алыб, коридоргъа чыгъа.

— Да мен да бара-барайым, энтда бир

джокъларма сизни,—дей, Къурман кабинет-ден къорады.

Джашла кюле башлагъанлай, эшикден къараб, Махмутну чакъырды.

— Экибиз джууукъ да джетебиз,—деди анга,—джюр, чыгъа барайыкъ, иш бошалыргъа да кёб кълалмагъанды. Шахарны орамын, джолун иги танымайма, аджашырма деб къркъама.

Махмут биргесине тебреди. Хант юйде иги джылыннгандан сора, Къурман рестораннга тартды.

— Бу мюлкню кёремисе?—деди Махмутха, хурджунундан бир кюлте ачханы буштукъ этиб чыгъара.—Муну толусу бла сыйпаламай, фермагъа къайтырыкъ тюлме. Алайды адетим. Тёзмейме, ачха джанымда болса. Эрлай кириб чыгъайыкъ да, мен джолума кетейим.

Махмут унамады, кеч болгъанды, юйге барайыкъ, деди.

— Гунайны къояныча, эки кёзюмю джандырыб, юйюнге къуру кириб бараллыкъ тюлме,—деб тирелди Къурман.

Ангылатды Махмут кеси джангыз тургъанын, Къурман тартыныр зат болмагъанын. Алай эсе, деди да, нёгери тюкеннге башын атды, шиша къллу болуб чыкъды да, таукел тебреди кълнакълбайгъа.

Юйде олтуруб, адетни этдиле. Чомартлыкъ кълйнады Къурманда: дагъыда биягъы тюкеннге тартды, Махмут да аны тыяргъа кюрешди. Болгъа эди да, джанына тиеме деб къркъмагъа эди.

Болуру болгъан Къурман, кесин кълтдырыб, дженгмезге дыгалас этеди. Темаланы

орнуна энди башына малла киргендиле да, бир минутну тилинден кетмейдиле.

— Джарлы ийнекчиклерим,—деб бармакларын чыккырдаталды Къурман, юйню ичинде ары-бери бара,—къалай болдула бюгюн? Аш, суу умут эте, келеди да береди дей, аллыма мыдах къараб тура болурла. Ант этериме, ма бусагъатда къулагъыма келе турады ёкюргенлери. Артыкъ да бек „Алабашчыкъ“ тынчлыкъсызды... Ол менсиз болмайды.

— Нёгерлеринг къарай болурла. Этме быллай бир къайгъы,—дейди Махмут.

— Сени джауунг да алагъа ышансын!—деб къатына къоймайды малчы.—Эсириб-эсириб, габдешде тонгузлача сойлана болурла. Мен ёмюрюмде эсирмейме. Ма бусагъатда да бир затым джокъду. Къаллай бир ичгеними уа кёргенсе. Малларым эсима тюшгенлей, аязыб къалама... Арабий, джаяу кетерми эдим? Сёзмюдю элли километр деген? Эки сагъатха барыб къаллыкъма...

— Алай деген неди? Сен тангнга дери да джетелмезсе ары. Аякъ юсюнгде кючден тураса. Тешин да джат, бусагъатда ийнеклеринг да, джылы бауда джатыб, кюушене турадыла.

— Чырт хатам джокъду! Аны уа бир-эки да айтма. Алагъа менсиз, манга да аласыз тынчайыу джокъду. Джатсам да, мен джукъларгъа боллукъ тюлме. Джокъду аллай эркинлигим, ангылаймыса? „Эл джатса да, Элемен джатмаз“ деб, мени чотум алайды. Андан эсе кетейим...

— А юйюнге, болмагъан затны айтыб турургъа джараймыды? Мени къонакъбайгъа

санамай кетдинг, дерикме. „Экиндиве эл ташлама“ деб дамы эштмегенсе? Джат да джукъла. Танг атарына ишексиз бол. Эртденбла кесим ашырма...

Махмут кече арасына дери кюрешди Къурманны тешиндирирге, кеси да сылыт болуб, ахыры айтханына кючден-бутдан ийилтди.

— Огъай, сени орнунгда джатарыкъ тюлме,—деб тохтады Къурман, ишленмеклиги дженгиб.

— Алай теше-мешеледе джатыучу болсам, мен мал кютелмез эдим. Малларым а не айтырла, аны билселе? Огъай, къарнаш, мен ма былай полда томалыб къаллыкъма, не олтургъанлай чыгъарыкъма тангнга. Сен, бери къара, кесинг джат, мени къайгъылы болма.

Гетен орундукъчукъну зор бла къуруб, Махмут орун салды. Аманны кеминде тешиндирди къонакъны.

— Алай эсе, башымы мийик эт да, къатыма газетле, журналла къала. Мен айтханма да, бюгече джукъларыкъ тюлме, деб. Манга айыбды бюгече джукълагъан! Окъуб турлукъма. Сен а, къарайма да, джукъуну бек сюесе. Бур бойнун, бур. Алай а, айтыб къояйым: джукъларгъа сюе эсенг, адам боллукъ тюлсе!

Махмут къонакъ айтханны этди: кеси кесине ачулана, тюз айтады, джукъламасам, тамбла адам боллукъ тюлме деб, оруннга кирди. Сыртындан джатыб, Къурман журналгъа битген сагъатда Махмут да анга джашыртын къараб турду. Бир кесекден эследи: джукъуну джауу Къурман, журналны да бетине тюшюрюб, хурулдай башлагъанды.

...Эртденбласында башын кѳонакѳны кѳолундан кючден алды Махмут: ачхасын кѳргюзюб, джюр, муну сыйпалайыкѳ, деб кѳадала эди. „Ийнек“ деген сѳз а кетген эди тилинден...

Юч кюнден сора да кѳрдю Махмут малчыны. Кѳурман аны танымады. Кѳыз нѳгер джашча, тютюнлеб, кѳара халек болуб айлана эди орамда джангы „кѳарнашла“ бла. Кѳой одалгѳа сингнгенча, сингнген эди заукѳ джашаугѳа. Эшта, „шабашканы сыйпалаб“ бошагѳан болмаз эди...

Кѳл алыу

Бизни бир шохубуз бек баш тутхан адамды. Чѳбню чѳбге джалгѳаб, кѳара кѳазауат этиб кюрешеди байыныргѳа, алай а кеси кесине аза-тоза баргѳанча кѳрюннген болмаса, хы, энди бир тюк да кѳонду, солуу алайым деген акѳылгѳа чырт келелмейди.

Гюнахы керек тюлдю, кѳызгѳанч адамды, деб айталмайбыз. Сѳз ючюн, биз барсакѳ, кѳууанч тыбырлы болуб, тѳгерегибизге айланады, сыйлайды, бизни кѳатыш стаканны тюбюне кѳараргѳа да джокѳду огѳайы.

Энди, не джашыруу, Хамитди аты. Кѳууджаякѳ киши болса да, бек берекетли мыйыкѳлары бардыла юсюнде. Ышармай тургѳан сагѳатында бетинде нюрю джокѳча кѳрюнеди, амма, аны ышаргѳанын бир кѳрсегиз, нюрсюздю деген кѳой, джаныгѳыздан юлюш этерик эдигиз! Бир суююмлю, бир джарыкѳ, халал мубарек болуб кѳалыу этеди—излеб

да табмазсыз аныча огъурлуну, бютюн да бек тартханчыгъы болгъан кѣзюуде!

Хайырлыдыла, деб эштген болур эди, не эсе да кемсиз къызыныб, Хамит юй къоянла къурагъан эди. Сиз да бош затха санамагъыз къоянча малны! Алайчыгъын бизден соруб къоюгъуз. Эртде киши айтханлай, сизни къоян эт бла бир сыйлайым да, экинчи кесигиз тилеб башларыкъсыз деб, къалай эсе да бир тюшген эдик да къоян тепсиге, андан бери татыуун унуталмай келебиз...

Хамитде къонакъда эдик. Къоян биширди. Нѣгерим Сосланбек, зыкъылыгъын джашыралмай да бир тохтады, „алан, къазма чычханна ашагъанча, адамны кѣлю мынга къалай барады“, деб. Алай болса да, чоюнда бишкеклениб, джауда къууурулгъан кызыл этни ийиси аракъыны ызы бла аууз суулары келтирген болур эди, узалды, узалды.

— Тейри. Хамит, бу къоянынъ кърым тауукъ бла маркъа къозуну ортасыды, не тылпыуу джокъ, не къоркъууу джокъ! Сен билмей къадалмагъанса мынга,—деб махтады Сосланбек.

— Анагъызыны сютюнден халалды. Джарата эсегиз, келе туругъуз. Онтѣрт-онбеш къоркъагъым барды да, сизни аурууугъузну алсынла,—деди Хамит.

Ол кюн „гор“ этиб кетдик. Экинчи шабат кюннге дери тилибизде турду къоянчыкъны татыуу. „Къарнынъ къанлынга кийирир“ деб, кимге да кириб барлыкъ эдик, аллай тепси салынныгъын билсек.

Шабат кюн Сосланбек эртде огъуна келди бизге. „Къой, ашау-ичиу къайгъыны да къой, кетдик!—деди ол.—Аппетитни бузмайыкъ“...

Мен сүйгөн да ол эди: миндик орамда гюрюлдей тургъан „Москвичге“—хайда, дуу!

Хамит-кыйынлы, гюнахы керек тюлдю, асыры къучакъ джайыб чабмаса да, джарыкъ тюбер ючюн къалмады, таб „аллыбызгъа къарай къакъ болгъанын“ да ангылатыргъа кюрешди.

Ол кюн да бир къоянчыкыны териси тагъылды бауда, тепсиде уа „чертеж бла да орунларына киши джыялмазча“ ууакъ сюекчиклери къалдыла.

— Да, джашла, адам алай да бир этеди, дуня бла бир кёлюмю джаздыгъыз, оллахий,—деди бетине кызыл ургъан Хамит.—Келе туругъуз, ийманы хакъына, унутуб къоймагъыз!..

Унутуб а душман къойсун. Биз аллай кысхакъылла тюлбюз. Биягъы шабатны сакълагъандан ары не кыйынлыгъыбыз барды! „Тойгъан джерге тогъуз къат“ дегенлей, Хамит, келмегиз, десе да, бетибизге къазан къара джагъыб, барыб къаллыкъ эдик.

Къысхасын айтсакъ, тюзелдик зауукъ джашаугъа. Сосланбекни „Москвичи“ да ариу таныды Хамитлагъа джолну: кесин бошлаб къойсанг да, джангылмай алыб барырча болду, эртде бригадирни алашасыча.

Алай бла „джылы кълдан“ Хамитни ахыр къоянын къабдыкъ, иеси сууугъандан суууй баргъанына да къарамай. Гюнахы керек тюлдю, тышындан джарыкъ эди бизге, ичинден а атабызны-анабызны айта эди эсе да, анда бизни ишибиз джокъ эди. Кертиди, тиширыу-

чугъу бираз ауурусунa болур, деб тартына эдик...

Алай болса да Хамит, биз келтирген конфетлени келинни къолуна тутдуруб, энди къора, деб къоюучан эди. Биз да, башха игилик этелмей эдик эсе да, стаканланы келтиурген сагъатда келинге ашхылыкъ теджер керекли къалмай эдик, ачыкъ джюрекден хакъ разылыкъ бла алгъыш эте эдик тебсини джасагъаннга (тюзю, аны ючюн деб, аш юйде келинни сабийлерини джылагъанлары къала болмаз эди).

Айтханымча, артха къалгъан джангыз къоянчыкъны къабхандан сора,—энди, не джашыруу, къоян этден танг гамайгъан да этдик, тюзю,—Хамит бла татлы саукъаллашыб кетдик. Джолда оноу эте келебиз.

— „Бет бетге къараса, бет джерге къарайды“, дейдиле,—деб башлады Сосланбек, чынасы бла рульну басыб, эки къолу бла тютюн къабындыра.—Биз, муну джерге къарата да, малчыгъын къаба, мюкюню бир „санагъатындан“ айырдыкъ. Орнуна кёб джазылсын, конечно. Алай болса да, къайтыргъа керекди борч... Не этейик?

— Антым, билмейме алайчыгъын,—дедим мен.—Къалай телегин аллай затны? Алгъан да этмез. Болмаса, биз да бабушла дегенча бир хайуанла къурайыкъ да, аланы бошагъынчы, Хамитни къонакгъа чакъыра турайыкъ.

— Огъай, шохум, бабушла бла къутулургъа къыйынды, кърым тауукъла, бёденеле, неда къыр дуадакъла дегенча бирле болмаса, борчдан чыгъалмазбыз.

— Ол айтханынг да толмазлыкъ планы. Андан эсе, кел, джаш къоянчыкъла алайыкъ да, бакъ деб, Хамитге берейик. Багъаргъа ол уста, ашаргъа биз уста—эки джанына да таб келеди.

— Артда къалай болса да, аллында ол ишни да телеуге санар Хамит. Дагъыда келир кёлюне: быллай бир къырыла эселе, кеслери ёсдюрселе уа къоянларын, дер.

— Аны уа биледи: биз ашаргъа сюебиз, не багъаргъа, не сояргъа, не биширирге бизде джокъду усталыкъ...

Юйге джетерге оноуну эм табы келди: „Кролиководство“ деген журналны Хамитни адреси бла джаздырыб къояргъа тохташдыкъ.

Алай огъуна этдик. Амма, журнал алгъанлыгъына, Хамит не эсе да къоян къуараргъа унамады.

ДДТ

I

Джубран Тешик деген эл ёзенни чегет бауур джанында дупбурлу-чунгурлу къабыргъада джайылгъанды. Юйлери къаялагъа джабышхан къарылгъач уялагъа ушайдыла. Орам деб айтырча орамы джокъду, тыгъырыкъла бла ырхы ызла, заман кемириб, акъ сюеклерин ачхан суу ташла джасайдыла аны тюрсююн. Тепленмеген джерлеринде мурса джопбула къадалыб ёседиле.

Къабыргъаны кючлеген чегетге эришгенча, юй аллада кёгет терекле чайкъаладыла.

Оджакъладан кѣксюл тютюн бурулуб чыгъады. Элни эм тюрсюз байлыгы уа ташды. Ары атласанг да—таш, бери бурулсанг да—таш, хунала, хунала. Хуналагъа сыйынмагъан ташла къалаула болуб джатадыла, юслерине аман ханс къозлай.

Къапхакъдан энгишге тюршюб тебресенг, ары бла бери бурулуб, ырхыла чемерлеген „атлауучла“ бла джорукъсуз томалгъан ташладан ёталмай, танг сагъышланаса. Алай а мында чыныкыгъан малла, циркни артистлерича, ол чаууллада джюрюрге бек уста болгъандыла.

Субай къызчыкъла уа, Къобанны кѣк сууундан челеклерин толтуруб, суу агъачны ийилте, тикден бек таб чыгъыб келедиле. Джубран Тешикде айлансанг, историяны тозгъан бетлерин окъуйса. Базыкъ агъачладан ишленген тѣнгертге юйле ёмюрлени ауурлугъун тулпарлача кѣлтюрюб турадыла. Хар бирини башындан къалынлыгы метрге джетген топракъ басады. Аны юсюнде да тау табигъатны алаамат хансы ёседи. Сейир боласа гокка хансланы юй башлада чайкъалгъанларына.

Алай юйлени къатларында тѣб-тѣгереклери бла къуршоу балконла баргъан къанджалбаш юйле сюеледиле. Тѣпбелеринде къанджал гугурукла, башха суратла кѣрюнедиле, шорбатлары омакъ чачакъларын кѣкге джайыб джылтырайдыла.

Юйлени не гитче кереклери да ариу, омакъ, уста этилгендиле. Таблыкъ бла ариулукыгъа бурунгуланы уллу эс бѣлгенлери танылады. Эл къарангыча кѣрюннгенликге, эски куль-

тураны, эстетиканы сейир джарыгы хар таш хунасындан уруб турады.

Бюгюн эл джангы заманга бургъанды бетин. Сууну ары джанында кенг къабырлада джатханла элде джашагъанладан аслам эселе да, элчиле ала бла таукел эришедиле: джангы юйле кетген цивилизациягъа джарыкъ терезелерин джандырадыла, омакъ школну къонгурау тауушу къызыл галстуклу сабийлени бир джыяды, бир талагъа тегеди.

Исси кюн, чибинлеб, арбаны терсине суюреб, башларын къутургъан Къобанга атыучу арыкъ ёгюзлени орнуна бюгюн элни ичи бла ётген акъ джолда тири машинала чабышадыла.

II

Орта тапхырны эринде сюелген бир бурунгу дранбаш юйден джарыкъ тауушла чыгъадыла. Арбазы тютюнлейди. Беллерине хотала къысхан тиширыула ары-бери къызыу джюрюйдюле, къычырыб селешедиле. Къобуз тауушну, бир джукълатыб, бир келтюртюр, тау аязчыкъ къулагъынга келтиреди. Хахай-тууай этиб, атланы ойнатыб айланганла да кёрюнедиле.

Ма, бир атлы, юйню къарангы дорбунундан чартлаб чыгъыб, хуначыкъны юсю бла секириб ётюр, тикни ёрге айланды. Апсаты ёталмазлыкъ ырхы ызла бла тик ёрге атылыб келеди. Къурч наллары ташланы акъ букъуларын чыгъара, джилтинле джандыра, джансыз дюлдюр тикге тири джагъылгъанды. Эки бурун тешигинден чыкългъан тылпыу

реактив самолетну кючлю тютюнюне ушайды. Келин кѳубулгѳан печге ѳхтем киргени ючюн, атны кѳулакѳ джанына бир чилле кѳлек тагѳылгѳанды. Джел-джел этиб, аны да дженглери хауада ойнайдыла.

III

Атны юсюндеги уа шашмай бир нарт джигитди. Белинден тѳбеннгиси, кѳоргѳашындан кѳуюлуб кѳалгѳанча, атха битибди. Белинден огѳаргѳысы уа резинден ишленнгенге ушайды: артына да бюгюледи, джан-джанына дженгиб, башы ѳзенгилеге тиеди—джыгѳылыр мураты уа джокѳду. Ол бир джанына салынганлыгѳына, ат кѳушча барырын кѳоймайды. Эшта, юреннген болур аллай джигитлени юсюнде ойнатыргѳа.

Огѳары кѳапхакѳгѳа чыгѳыб, мурса бурууну джаны бла эл Советни майданына бурулгѳанлай, атлыны аллына бир тиширу тубеди.

— О-оу, джанынга болайым, бир тохта!—деб, челеклерин аллына тутду.

Ат аякѳларын тик уруб тохтады, аны юсюнде бюгюле келген да, бел кѳатдырыб, тюзелиб, ат джерге чанчылды.

— Ый, айыб этме, кѳуру челекле бла чыкѳдым да кѳалдым аллынга!—деди тиширу, дуня бла бир ырыслагѳанын, тартыннганын билдире.

— Хата джокѳду, Гезам! Бюгюн мен кѳурдан кѳоркѳмайма. Кѳересе халны... келинчикни духларыны ийсин бу ѳзеннге джая

айланама!—деди джаш, ычхыныр мурат эте.

— Къууанч бла джай, къууанч бла джай, бала... Шо, сенден алгъа ёлейим...

— Ким огъай дейди, Гезам...

— Шо, бир тилегим барды: атдан тюш да, былай бир суусаб да ич... Андан сора барырса.

Атлы, ичер керекли къалмагъанма деб да кёрдю, алай болгъанлыкъгъа Гезамдан башын алалмады, не эсириб эди эсе да, аны намысын теплеялмады. Атдан тюшюб, кёлекни да Гезамны бойнуна чырмай, аны бла арбазгъа кириб кетди. Мен да ол сагъатда таныдым жокейни—совхозну ветврачы Джароярланы Даут эди.

IV

Даут ветеринар факультетни бошагъанды, дейдиле. Алим болургъа да бир элиден къалгъанды. Тутхан ишине уа ангысы келишмейди, асхайды, деб айтмайды киши таб артындан да. Кемликлери аны да болурла, сёз ючюн, маркъа къозуну тишлигин суймейди, кишиге эт ашатмайды, деб бегитмейбиз, суймесе, малны къатына басарыкъ да болмаз эди, алай болса да...

Аны бир усталыгъы актла джазыуду. Планшет сумкасында онла бла актла джазылыб, малланы неден къырылгъанларына диагнозла салыныб, хазырдыла. Джангыз къошарыгъы кимни сюрююнден ненча мал къорагъаныды. Ол эки ойматчыкъны „ишни юсюнде“ толтуруб къояды.

Келеди, Джарояр улу, сёз ючюн, Къыздыргъан ёзенни башына, Шауешик улуну сюрююу иссилеучю джерге (беш мал ёлгенин анга бир ыйыкъны алгъа билдирген эдиле.) Келсе, келсин—сюрюу ёзеннге тюшюб тура. Къычырады Даут:

— Ой, ой, Айючюк! О ненча мал, ненча?!

— Алты, алты!—деб билдиреди къойчу.

— Ма, былайда!.. Алырса!—деб къычырады Даут.

Сора, атдан тюшюб, ташха олтурады да, алты актны толтуруб, юслерин да ташчыкъ бла басдырыб кетеди.

— О келирсе, келир! Унутуб къойма!—деб булгъайды кийиз бёркюн къойчу.

V

Даут бек илеш, таукел, хатерли джашды. Аны суймегенледен суйгенле кёб болгъанларына ишек джокъду.

Конторда, лабораторияда хазна чыдамайды. Бир къауум башчы машинагъа мингенден тоймай эсе, бу атха мингенден эрикмейди. Сыртдан сыртха аууб, къошлагъа барыб айланады. Аны чамын-накъырдасын ыйыкъда бир эштмеселе, малчыланы къулакълары сангырау болургъа джетедиле. Ол келгени сайын, бир иги ойнаб, кюлюб да зауукъланадыла. Огъурлу атлыны эслегенлей, „Хазыр болугъуз: ДДТ—„Дуст“ келеди!“—деб, бир-бирине билдиредиле. (Ол къысхартыуну бир тууарчы чыгъаргъанды. Къошда гигиена культураны ёсдюрюуде

„Дустну“ онглу магъанасын анга Даут къачан эсе да ангылатхан эди).

Бир джолда Даут биченчи къошха келеди. Салкъын балаганда сойланыб джатхан юч чалкъычы, джукъудан уяныб, секириб ёрге къобадыла.

— О-о, ДДТ-гъа къара!—деб сансыз ычындырыб, ызы бла—сау кел, Даут, джууукъ бол!—деб, джашла бирем-бирем къол тутадыла, къонакъны олтуртуб, суусаб ичиредиле.

Даут, блокнотун ачыб, ушакъгъа къызарны аллы бла, тегерегине къараб сорады:

— Къайдадыла къалгъанла?

— Да, былай чыкъгъандыла, — дейдиле джашла, тенглерини элге сылджыраб кетгенлерин джашыра.

Сора, бир джаш сансыз чыгъыб кетиб, бир кесекден къайтыб келеди.

— Э-э, сау кел, Даут-шохум!—деб къол узатады.

— Ай сау бол!—дейди Даут, ёрге туруб, къол бере.

— Къалайды джашау—ашау, ичиу, ючюнчюсю да?

— Джокъду хата. Экиси ортадан аз ёрге рекдиле, ючюнчюсю, кесинг билгенден, къолайсызды,—дейди, Даутну тилин эртдеден огъуна иги ангылагъан шоху. Олтуруб, джаш да ушакъгъа къошулады.

Дагъыда бираздан экинчи джаш алай этеди. Даут да, орнундан келтюрюлюб, къол тутады, ол биягъы сорууун сорады.

Алай бла хар джаш тёртюшер кере къол тутады къонакъ бла, хар джол сайын тынчлыкъ-эсенлик сора, „ийманы хакъына, къы-

мылдама“, дей да олтура. Даут ол оюнну сезмейди, киши келди, кетди, деб ангыламайды.

Даутну сыйлаб, таб кьулакь отлу да этиб, джылы ашырадыла биченчиле. Ол аланы халпарларын блокнотуна джазыб кетеди, газетде чыгъарыргъа сёз бериб.

VI.

Эки кюнден газетге бир кьалын конверт келеди, юсюнде бармакь басар джер кьалмай джазылыб. Окъуйдула адресин: Республиканы, крайны, областны, шахарны, Басманы юйюню, газетни атларын толусу бла джазыб келиб, „Газетни Баш редактору Сакьболурланы Паленчаны джашы Тюленчагъа (кесине энчи!)“, деб бошайды.

Тюбюнде, кесини адресин, биягъы республикадан тебреб, толу келтиреди да, „Областда алчылыкъны тутхан „Тау тюбю“ совхозну баш ветеринар врачы Джароярланы Терсбасарны уланы Даутха“ деб, датаны да салады.

Ичинде джазылгъаннга кьарасанг—толу анкета: хар адамны аты, атасыны аты, тукьуму, туугъан джери, джылы, къысхасы—автобиографиясы. Бусагъатда эте тургъан ишини юсюнден а—суу: „Джанын-къанын аямай, эришиуге кьошулуб, джигер урунады, кюнлюк иш мардасын 150 процентге толтура, чалкы чалады. Мындан ары да, юлгю кьоргозе, алай барыргъады умуту“. Дагъыда ол халда джазылгъан талай бет.

Аны тубюнде да, кьол салыныб, Джарояр улуну бютеу титуллары, беш-алты обществогъа членлиги, толу дата, биягъы адрес джазылыбдыла. Авторну джарыкълыгъына, „ой, насыблы!“ деб сукъланнгандан ёзге, киши сёз табалмайды.

VII

Даутну джазаргъа суйгени бла усталыгъы анга ветеринар академия берген усталыкъдан чырт да кем тюдюле. Ёч салсанг, бир кюн бла кечеге гитчерек романны сызыб кьоярыкъды. Кеси да, бирча узун кьагъытланы эки джанларын да толтуруб, кюнюне талай кюлте джибереди газетлеге, радиогъа.

Журналистле тамам кёллери бла сейирсинедиле аны тёзюмю бла басымына, „быллай джигерледен“ эки-юч адам болса, газетден журналист джыйынны кьоратыб иерге болукъ эди, деген оюмда тохташадыла. „Арабий, бу кьачан эте болур кесини ишин, кьачан джукълай болур!“ деген соруу да кёблени кёллерине келеди.

Джазгъанымы чыгъардыгъыз, чыгъармадыгъыз деген кьайгъыны джюрютмейди Даут. Хар юч кьагъытны экисин атыб барсала да, кьалгъаны дагъыда бир танг статья болады...

Ветеринар билимни джаяр ючюн кьалмайды Даут. Аны тылпыуу джетген джерде малчыла, академияланы бошамагъан эселе да, кеслерин академикледен кем кёрмейдиле.

Бир тубейсе аланы, ууаныкны бойнуна базыкъ ийнени сугъуб, мияла быргъычыкъ-

дан къанын секирте тургъанларына. Башха джерде эслейсе бузоучулары „профилактика иш“ бардыргъанларын: бирери-бирер шприцни учун бузоуну саурусуну джумдурукъ бла уруб батдырады да, ийнени да алыб, ычхыныб къачхан кийик бузоуну сюрюб айланады...

Къайдам, хансдан кѣбген ийнекни, ат бла къуууб сау этелмеселе, сюрюучюле, аны сырт негилерини ортасындан троакар деб биргырын темирни уруб, тобну тешгенча тешиб, ичинден джелин терк иедиле, ауузун бир къарыш ачдырыб, тамагъындан айран, не чѣблеу джау къуядыла. („Аракъы къуябыз“ дегенле да тюбейдиле, биз ийнанмасакъ да. Алай эте эселе, келигиз, ала „энчи излемлерин ара мюлкню ырызына бойсундурадыла“.)

Ол багъыу мадарланы Даут бла аны ветеринар негерлери сюрюучюлеге „кенг джайгъандыла“, кеслери къаннга-къууннга булгъаныб айланмаз ючюн. Энди совхозну малы, ажымсыз ёлсе да, чурумсуз ёлмейди, деб бегитедиле тюз адамла.

„Тау тюбю“ совхозну чархы ызына бурулгъан кѣзюумю болду, башындан аман къаргъамы къычырды,—не эсе да огъурлу Даутну хыртха уругъа, ийлерге къалдыла.

— Сенден къачар орнуна, сен къайры барсанг, ауруула да ары барадыла!—дедиле партия джыйылыуда.

— Сюрюуле сени атанг Терсбасар-харибни мюлкю тюдюле, халкъны мюлкюдюле!—дедиле андан да хыны халда.

— Тракторуну тюбюне кириб, джукълаб тургъан механизаторну, неда къойланы

джаргъа тыйыб, карт ойнай тургъан къойчуланы кёрсенг, аланы кысар орнуна, арлакъда ташха чёгюб, газетге сёгюм хапарла джазаса!—дедиле, тамам ачууланыб.

— Сен къаллай тамадаса, къаллай оноучуса?—дедиле, кёзюне битиб.

— Даутну партиядан да, ишден да чыгъарыргъа!—дегенле да табылдыла.

Бойну кызарыб, айыблы кёзлерин терк къагъа, Даут къара тынгылауну бериб турду. Къоймай сёлешдиргенлеринде уа, хыртха заманында бек тюз урулгъанын айтыб, андан ашхы оюм этеригин, кемликлени къоратыргъын таукел билдирди. „Бойнум къылдан ингичге“, „Сиз кыпты эсегиз, мен—къой“ деген магъанада сёлешиб, кыызгъан адамлаиы „исси къанларын“ сорушдурду. Алай болгъанлыкъгъа „кыыстаргъа“, „чыгъарыргъа“ деген сёзле бегимге кириб къалдыла.

Ол кече кетиб, эртденбласында Даутха Хатасыз улу Чора тубеди. „Аман хапар терк джайылыр“ деб, бир затла эштген кёре эдим ол да.

— Ий, алан,—деди Чора джыламсырагъан ауаз бла, къайгъы сёз бергенча мыдахланыб,—сени да чыгъарыбмы атдыла? Сабийингбашынг—энди къалай кечинниксе?

— Да нек атадыла? Сора нек кечинмейме?!—деди тюрт сёзлю Даут.

— Къайдам, мен алай болгъанлы, эки дуниядан да тюнгилюб бошагъанма... Джанига джашау керекди да?

— Ким алады да джашауунгу?

— Да андан ары не къалды да? Алгъанны андан сора кёзюнде чёбюмю барды?... Энди сен а не этериксе?

— Къоркъма, этер зат табарма! Сабийле къралны адамларыдыла, джашарла. Мен а, алагъа джетерча, артыгъы да хурджунумда къалырча, аллай хакъчыгъы болгъан бир иш табарма—не джылау барды! Бир да болмаса, ташда гардош битдириб ашарма!

— Къайдам, джарлы, берирлеми аллай иш? Ызынгдан бир тюшселе, джигинге джетдирмей къоярламы? Мени сарытын, юсюмде джаны болгъан бир эли джерим джокъду...

— Сени огъесе, Чора! Эркиши тюмюсе: не да бол, къанау болма! Бир джангылгъаны аллах да кечеди, дейдиле. Кечерле. Джангылгъан а тюзелирге, джигит болургъа керекди!..

Даут тири-тири атлаб кетди, Чора уа, симсиреб, ызындан къараб къалды, аны ёхтемлигине ичинден, тышындан да сукълана. „Ай, насыблы, ма къараб тур, ол андан да ёрге ёрлемесе“,—деди кеси кесине.

ХАЛКЪ
АЙТЫУЛАДАН

Къоналий

Юйдеги къошла къышлыкъны кюн-бет джанында орналыбдыла. Къандаурлары уа, къазакъ чыгыб, къая башында къош салгъандыла, атасы бла джашы андан кёксюл тюнтюн иедиле ёзеннге.

Джыйрма бла он джыл джашайды Къоналий къар тауланы туурасында. Андан джыйрма джылны мал бла кюрешгенди. „Къошхан ортакъ“, „басхан ортакъ“ деб, кёб заманны джалчы бола келген атасы бла джашы, энди кеслери, мал къоллу болуб, къазан асадыла. Асыулу тууар агъач къурагъандыла, „Джантемирланы тууарла“ деб.

Джерни къалыны бла джукъасын ангылагъан бир къарамлы, атлы, сауутлу кишиди Къандаур, чыры барды дегенледен сайлай туруб, джашына бир иги къатын да алгъанды. Кертиди, „Тууарда ёсген тууардакъ“ деб, къызы кёрюрге баргъан сагъатда Къоналийни базмагъанды иерге, аны орнуна къарнашындан туугъан Джагъафарны къураб, къыз да, адамлары да бир къарагъанлай илеширча этгенди. Джагъафар а—учхан къушдан тюк алычу бир джаш, аны кёрюб,

аякъ тирерик къыз къайда! Юйге келгенден сора уа Гемха эсгергенди хыйланы, джылаб, башын ташха салгъанды, бугъа ургъан бузоуча, симсиреб тургъан Къоналийни кѣргенинде уа, бютюн да бек оюлгъанды. Амма, не келсин, болур болгъандан сора не этерик эди: анга сѣз да джетмегенди, джууукъ-тенг ортагъа тюшюб, къаугъаны башын джабхандыла.

— Озгъан джангурну джамчы алыб сургенча, неди бу керексиз къайгъы?—дегенди бир къаууму.

— Ит ауузундан сюекни алгъанча, энди сыйырыб алыу хапарны сагъынмай огъуна къоюгъуз,—дегендиле башхала.—Кимге тенг тюдю Къоналий?—дегендиле джашны джууукълары.—Гемха да кѣкден тюшмегенди, алай акъгъан чалкъы хапары да джокъду. „Джашды, ариуду, акъыллыды“, дейдиле. Сорчугъуз Къоналийге, кимге башын ауушдурады? Ариулукъ къарын тойдурмайды, келген-кетген затды. Акъыл а? Акъыл тиширыугъа неге керекди—тахтагъа минерик болур, хо! Сабийле табса—болду. Джашлыкъны юсюнден а бош айтадыла: Гемха отоудан къачмазча болгъанды...

— Къызны джашлай эрге берген къой, джашха сабийлей къатын алгъанны кѣргенме,—деди къарт Будуйан, даулашхан къонакъланы тюшюндюрю муратда.—Керти хапар айтайым. Мени атамы атасы Джантемирланы Мустафа къолуна чибин къоннган, баш тутхан адам болгъанды. Сабийлери кюлча ууакъ, малы-рысхысы уа сыйыннгысыз болуб, джангыз башы бла неге джетерге билмей тохтагъанында, джалчы джегерге суймей,

„Байны мюлкюн джарлы ояр“ деген айтыудан кьоркьуб, тегерегине кьарагъанды. Хоншусу Мырзамек, бираз джарлы болса да, Джулдуз деген кьызчыгъы „маллыкъгъа тамам джараулу“ болгъанын сезгенди. Не этсин Мустафа, тамада джашчыгъы Далибге—тогъуз джыл?.. Къыз а дуня багъасы бир хазнады, асыры джигерден, этимлиден ёледи. Аны ким болса да кьоратыб кетерге боллукъду...

Бир кече иги ашхы сагъыш этиб чыкьгъанды да, эл иеси Мустафа эртденбла Мырзамеклагъа кириб баргъанды. Айтханды:

— Аллахчу, айыб этмегиз былай эрте келгениме, сизден бир уллу тилерим барды. Узакъ созмай айтайым: джаратама Джулдузчукъну, аны бир джары кетерин суймейме, кесигизге да джюрегим кемсиз илешеди,—беригиз аны меннге. Далибчик, хазнамыды, бюгюнден тамлагъа джетерикди. Бизге уа адам керекди, адам амалтын джарсыйбыз...

Мырзамек бла къатыны Мустафаны сёзюн джерге тюшюрюрча адамла болмагъандыла.

— Да, джаным, сен айтханнга биз огъай деялмайбыз, ариу бютеу мюлкюбюзню алыб кетеме десенг да,—дегендиле.

Алай бла Далибге келтиргендиле Джулдузну, адетни-къууумну эм теренинден этиб. Къыркъ батман сыйынган къыркъ къулакълы къазанда уча токълула бишгендиле; уллу четенлени орамда джайыб, юслерине эт, хычын, халыуа къалагъандыла; бозачыла, ышым баулары бошлаб, ичкиге батхандыла; юч ёзенни адамы джыйылыб, юч кече бла юч кюнню той-оюн этиб, ашаб-ичиб зау-

укъланганды. Ашарыкъны уа тауусуб болмай къалгъандыла. Джарлыла-джазыкъла, артмакъларын, къабчыкъларын этден, семизден толтуруб, балгъа батхан чибинлеча, ауурланыб, алгъыш эте кетгендиле.

Далибни уа, адетдеча, отоугъа иерге керек болгъанды. Не джашырыу, ол барыргъа унамай, адамла (кюеу джёнгерле) кьоймай, кёб кюрешгендиле. Болмагъанында, атасы Мустафа, кыджыраб, алай атлатханды бо-сагъадан.

Джулдуз, сюеги-саны къатхан къыз, Далибчик бла ойнагъанды, накъырда этгенди. Эртденбла уа Далибни джылагъан тауушу чыкъгъанды отоудан.

— Не болгъанды мени джашыма, нек джылайды ол?—деб соргъанды Мустафа накъырда ауаз бла, рахымлы ышарыб.

— Атам, бёркюмю джашыргъанды да, бермейди Джулдуз!—деб тартханды зырнаины Далиб.

— Алаймыды? Ай гяуур келинчик, тохта, мен аны къулагъын кесерме!.. Бер джашымы бёркюн, джылатма аны!—деб суйюнигенди Мустафа.

Заман кете баргъанды. Джулдуз, тамада къызыча болуб, Мустафаны юйюнде джашаб, мюлкюне алапат кёлтюргючлюк этиб тургъанды. Ол халда беш-алты джыл озгъанында, аны биринчи сабийчиги туугъанды. Алай бла тукъум-джукъ болуб кетгендиле...

Будуянны хапарындан къонакъланы бетлерине джылыу урду. Кюрешгенлерин аны ючюн да кьоймадыла, алай а джазыуну бузалмадыла: огъурлу Гемхачыкъ Къандаургъа келин болду. Къууанчын этдиле. „Къыз

чыгъаргъан—къызыл тишлик“ деб, келинчикни юйюнден берне-юшен дегенинг келди, айтыргъа, Джантемирланы юзюклери бла, таб ёлгенлерин да санаб, эзуулери джангыртылды.

„Джингил къызыл терк онгар“ дегенлей, Гемхачыкъны къаны къачды, хубар болду. Ол Къоналийни джаратмагъанлыкъгъа (илешмегенлей, разы болмагъанлай, ёмюрю джашаб, ёлюб да кетгенди), Къоналийни джаны аны бла биргеди. „Къатын деген джанды, джан“ деб, эртде къумукълуну айтханына ол да къол салады.

Бир айдан Гемха юйюне къайтханында, Къоналий эки кюнню да тёзалмады. Хапар билдириб, кече арасында бачха бла барыб, Гемханы терезесинден тюшдю. Танг атмай, биягъы терезеден, тонаучуча, сылджыраб кетди.

Бир кече къалыб, бир кече алай бара турду, къачан къайтырыкъса юйюбюзге, бу не азабды деб, адет бла намысны да хыртлар керекли къалмады ..

Бир къарангы кече къайынларында Гемха бла таша тюбешген кёзююнде Къоналий, эшикге къараргъа керек болуб, ич кийимлери бла арбазгъа чыкъды. Асыры къарангыдан, кёзге тюртгенни кёрмеген бир кечеди. Эшикни ачыб, киши тюбед къалмасын деб, Гемха да юйдегилени сёзге тыяр мурат бла уллу печге кирди.

Къоналий сагъышха кетиб тургъанлай, джалан этине мылы-мылы, джылы-джылы бир тил тийди. Илгениб къараса—эшек тенгли бир зат. Ит болгъанын ангылады. Джюреги къабындан чыгъыб, башын юйге атды,

ай-медет, къайынлары болгъан печге сугъулуб кетди. Къартла шашар оноу этген сагъатда, Гемха, эс джыйыб, юсюне орун джабыуну атды да, „шайтанны“ кесини юйюне къачырды...

Андан бери Къоналий, ма юч сабийни атасы болгъанында да, кюеулеб барыргъа уңамайды. Къайынлары да къысмайдыла, кесини атасы бла анасы уа нек бармагъанын ангылаялмай турадыла.

II

Къоналий, сабийле атасы болгъанлыкъгъа, Къандаургъа сабийлей къалгъанды. Тутуб туюмесе да, атасы анга урушур керекли къалмайды. „Бу кимге ушагъанды, тютюнсюз, бу къалай баш тутарыкъды, шыпан токълу, туб-терекесин адам мынга къалай къоярыкъды?“ деген сагъышла атаны башына кёб келедиле. Таякъгъа таяныб, ёрге сюелгенден ёзгени Къандаур анга ышанмайды. Чалкъы тартханына, дырын джыйгъанына да кёз-къулакъ болуб турады. Эртден ингир сютлю ийнеклени атасы гужулдатыб саугъан сагъатда джашы челеклени ташыйды, бузоу къоруйду. Юй джумушну да атасы айтыб этдиреди.

„Эл ишге чыкъгъан кёзюуде, уллу чалкъычы джыйыннга къошуб, ичин бир урдурайым ансы, бу джашаудан хапарсыз къалыргъа айланады“ деген акъыл келеди атаны башына. Алай а анда да кесни къозутур, бет джояр, деб къоркъады. Дагъыда „Эрки-

шини адам этген чалкыды“ деген айтыуда тохтайды.

Заман келиб, чалкы башланганлай, Къандаур джашын джыйыннга къошду. „Эштмедим деме, сынгар бир тиллиден ар-ха къалсанг,—деди Къоналийге,—ма бу къара къама бла эки къолунгу да къыркыб атарыкъма!“ Ызы бла къаманы къынындан джартысына дери чыгъарды.

Узакъдан титиреди Къоналий. Эки къолун алгъа узата, шыбырдагъан ауаз бла айтды:

— Ары сал, ары сал: темир созулгъан этеди!..

Ачыулу ышарыб, атасы къаманы ызына тюртдю...

Къоналий келген джыйында онбеш чалкычы бар эди. Теке-бегеуюл Таубий улу, талай тенги бла айланыб, къошладан алым джыйгъан эди. Джыйында ашарыкъ, тюрлю-тюрлю саугъала, джубанчла кѣб эдиле. Аны юсюне да чурум этген, джолоучулары аллары тыйгъан, гыл юзген, той-оюн, таурух айтхан, джырлагъан—айтыргъа, эригир заман джокъ эди.

Джыйын тамада джашланы танг-аласы бла къобарды. Узун тик хыршыны къыйырындан кириб, „бисмилля!“ деб башлады тамада. Къалгъанла аны ызындан турналача тизилдиле. Эм артдан а залимлени бири тюшгенди.

Аны аллында керилген Къоналий, джаны къолунда болса, иерге джетиб, хыршыны аягъына алай чыкъды. Томалгъан къалын дюрюлени ортасы бла биягъы тикге таяндыла да, бирер гоппан къайнагъан айран ичиб,

чалкылагъа джану этиб, дагъыда башладыла дюрюленн.

Эки кюнден ары чыдамады Къоналий, ауруйма, деб тарыкъды. Тамада терк ангылады аны халын, эки кюннге шапа бол, деб буюрду.

Шапалыкъ да—бир азаб: танг атмай тур, джау чайкъа, ийнек сау, ашарыкъ эт. Сора, кюн къушлукъ болуб, джыйын азыкъгъа тохтар кёзюуге бир ат джюгю азыкъны кёлтюрюб, чалкы ызгъа ашыкъ... Ынгычхаб, башын тумалаб джатды Къоналий: аны амыры тартхан джумуш тюл эди бу да.

Ючюнчю кюн ишгирде, „къыйын“ ауруб тургъанын кёргенлеринде, чалкычыла, бирбирине кёз къыса, къайгъылы селешдиле.

— Тейри, джашла, бу хадауус ауруу адамны элтирча кёрюнеди,—деди бири,—келигиз, бир мадар излейик. Къоналийни сырты къурушханнга ушайды, кеси да сууукъ тер тёгюб турады. Бу болумда, ит териге чырмаб, ат джау бла тары как ашатсанг, тирилик кетеди, деб эштгенме.

— Ким билсин, ол да джарай болур... Ёнге мен да бир дарман билеме, кесим сынагъан: къып-къымыжа этиб, башындан бир челек хуппеги къуюб, андан сора мурсагъа бёлеб, тылпыуу чыкъмазча басдырыб, эки кюнню джатдырсанг,—анасындан туугъаныча саппа-сау болуб къалады,—деди дагъыда бири.

— Антым, экигиз айтханла да бек уста, таб дарманла болгъанларын джюрегим сезиб турады,—деди тамада,—алай болса да (къулагъыгъызыны бери тутугъуз, аны кесине эштирамейик!) тюшюм, тюнюм да алындыра-

дыла—мен муну аурууун ангылаб бошагъан-
ма—ёлюр аурууду. Аны аузуна джукъ элт-
мегенинден да билигиз. „Азгъын ауруу—тюз
ёлум“ деб, азыб, кемирилиб, ёлюб кетерик-
ди.

Алай а термилгениди къыйын. Андан эсе,
джашла, адамны къой, киши малны да тер-
милтмейди,—келигиз, тангнга дери бир къа-
райыкъ да, тирилмей эсе, бойнун кесейик да
къояйыкъ. Сууаблыгъы барды...

— Тюз айтаса, акъсакъл, андан таб оноу
джокъду!—дедиле джашла.

Эртденбла уяныб къарагъанларында, Къо-
налий, сау болдум деб, джау чайкъай айла-
на...

III

Къалай-алай болду эсе да, Къоналий джый-
ын бла кюз артына дери сюркелди, бичен
юлюшюн да бердиле джашла, атасыны къа-
чын эте.

Энди биягъы кшошха джарашханды. Къан-
даур, юйге барыб, Гемханы да бери джи-
бергенди. „Джарлы тойса, бай болур“ деб,
Къоналийге кюн тууду, мындан иги джа-
шау бар эсе да билмейди ол: Гемха ашын-
башын джарашдырады, юсюн, орнун джангыр-
тады; танг атмай туруб, ышымын, чары-
гъын этеди, ийнеклени саууб къыстайды,
къойланы кюнбетге джаяды; от тамызыб, эт
асыб, сауут-сабаны джууб бошаргъа кюн
башлагъа къагъады. Шорпаны татлы тыл-
пыуундан уянады Къоналий. „Къор болайым,
сени меннге джазгъан аллахха“ деген акъыл

келеди башына. Ызы бла дагъыда „игисагъан, Къандаур къошха келмей къалгъа эди!“ деб кюсейди.

— Ёзелене турма да, эрлай кийиниб, сюрююню ызындан бол,—дейди Гемха.—Кюн бузулур оноу этеди, къойла уа, джау сургенча, ол иги солумгъа бурун урмай, хаман кетиб барадыла. Чубур да къатларындады.

Барыры келмесе да, ашаб-ичиб, къумукълу Рамазаннга Гемха этдириб келген омакъ бычагъын да белибаууна тагъыб, Къоналий сюрюю ызындан кетеди.

Бир джолда уа, ол стауатдан чыкъгъанлай, тѣбен къошладан таяныб келген Мазанчыкъ тюбеди.

— Кѣб болсун, Къоналий!—деди ол.

— Ой, сау бол! Къайдан чыкъдың, шыйых джангылгъанча? Келмеучен эдинг да, не къайгъынг барды?—деди Къоналий, аллына атлаб, къолун тутуа.

— Огъай, огъай, сен къоркъар зат джокъду. Бир гитче джумушчугъум болуб келгенме.

— Алай эсе уа, кел, къошха кирейик, этибиз бар... Насыбха, ол биреу да мындады да, къонакъ алырчабыз.

— Огъай, сау бол. Бара турмайым... Неме, тузубуз бошалгъанды да, бир аякъ тузчукъ беригиз деб келгенме. Атам элге кетиб турады, келтирликди.

— Э-э, олахий не табсыз болду... Аны айтыргъа да айыбды, эки какга атар чакълы бир тузчукъ къалгъанды тулукъну тюбюнде, ансы...

— Да, алай эсе, не эгерикбиз, дорбун таба бир энейим,—деб, Мазан кетиб башлады.

Аны ызындан бираз къараб туруб, Къоналий кычырды:

— Мазан, тохта, бери къайтчы! Къолунгу къуру къайтарыб ийдим, кел, ийманы хакъына, къошха бурулайыкъ. Тузубуз а джокъду, оллахий, ёлгенлени джаны бла ант этериме!

— Ангыладым ангыладым, джокъгъа не этериксе? Дорбунчулада болур, сау къал,— дей, Мазан къулакъчыкъгъа ташайды.

Ызындан къараб тургъан Къоналий дагъыда кычырды:

— О, Мазан, алай тохтачы!

— Ийманы хакъына, кёлюнге джукъ келмесин, тузну дынгырдагъан кёзюучюгюне келдинг... Неме уа, Шонтукъ къайры кетгенди дединг?

— Элге кетгенди, азыкъ, туз да келтирликди. Эки кюнден кёб къалмазма, деген эди...

— Хо-хо, келир ол да. Ёнгиге, бизни къалай джууукъ болгъаныбызны билемисе? Ант этдир, бир иги малны тутуб бериб иерик эдим... Тузну уа артын къакъгъанбыз, бир какга атарыкъ бармыды-джокъмуду,—алайды. Кёлюнг къалмасын.

Мазан бу джол джукъ да айтмай чабыб кетди, Къоналий таууш этгенинде да, ызына къарамады...

Аны бла къалса уа, Бюгюн Къоналийни джылда бир кере да болмаучу сейир кюню кёре эдим. Къая башына чыгъыб, къойланы солумгъа бошлаб, Гемханы кёзюне кёргозе тургъанлай, чынгыл къулакъдан эки атлы чыкъды. Бирин таныды—Гошкоч улу Мухаджир эди, дюрген гяуур, хаман Къоналийни

селеке этиучю, къанын ичиучю. Омакъдан джер джара, белибаууну алтын кереги кюнде джылтырай, кюмюш сабы бла къыны алтын суу ичген уллу къамасы белинде ойнай, акъ чепкенинде алтын хазырлары дууджана айланыучанды. Ненча кере уялтханды Къоналийни къызланы аллында, сокъургъа сохта тутдургъанча этиб, ненча кере джерге кирлик этгенди, тойну ортасына атама деб!

Къоналий аны кёрюрге да суймейди, кърккъгъан да этеди. Къарыуундан тюл, ётю бла сёзюнден. Ансы, кимни билеги, кимни джюреги дегенлей, къара кючге Мухаджирни атасын да озарыкъды Къоналий. Дагъыда кърккъады: къалай тюшсюн ауузуна бу къанджазаны, къачан болса да бир табсыз джерде ыйлыкъдырлыкъды. Кёбню кёрген, кёбню билген, чаба-джорта келген къанджалбурунду ол.

Ма бу джол да, Мухаджирни кёргенлей, джюреги сампал таууш этди: не талаугъа келеди эке? Къараб туругъуз, не къой алыб кетерикди, не да джюрегин бир башха зат бла кыйнарыкъды...

Къоналий, Мухаджирни кесича болмай, аны тюбюнде ойнаб келген худжу сурахайдан бек илгенеди. Ол байтамалны алай юретгенди дордук: кече болсун, кюн болсун, аллында кёрюннген къарантханы мыллык атыб теблейди, ёшюню бла урады, арт аякъларында тиш туруб, ауузун къарыш ачыб, секиреди кимни да юсюне, иесинден ёзгени къатына къоймайды. Бир кере талай бёрюню сюрюб джетиб теплетгенди Мухаджир... Бу джол бир къойса, оюн кёргюзмей...

Ол Гемха джангы келген сагъатда аны къутургъанын айтыб айталмайдыла. Эшик бла кириб, атны сыртында джатыб, от юйден печге, андан отоугъа ётуб, дунияны къачырыб, болгъанны боранлатыб айланганды. Атыны саурусуну намазлыкъ кюйюз такъдырыб, келинни, къызланы да аман сагъатлы этиб, алай чыкъгъанды. Насыбха, башын ёрге кёлтюрюге амал табмагъанды юйню алашалыгъындан. Башы мийик отоугъа уа ат бла терезеден секириб тюшоучю хапарын да айтадыла... Бу джол да къошха бурулмай келе эсе—бир насыб... Алай а башха аман джарыдан келгенге ушайдыла.

Къоналийни дагъыда бир кёлтюралмагъаны—хаман Гемханы сагъыныб, ушагъыусуз накъырда этеди Мухаджир, джашны джюрек джезине тиеди. Кёзюнде огъу болса, уруб къоярча халгъа таянады къойчу, асыры ачыудан джукъ айталмай къалады ол начасха.

Мухаджир айтыб кетеди, Къоналийни уа джюреги къабыныб, мыдых отда кюе-кюе къалады. Илинмек болуб, ишекли болуб, теренден тютюнлеб турады хаман джюреги. Къуру тюшлери ненча кере ёртен салгъандыла джанына! Тюшде ышан барды, деб бош айтмайдыла. Гемха элде тургъан кёзюнде Къоналийни джаны да къылгъа тагъылгъанлай джашайды. Тюшюнде талай кере кёргенди Мухаджирни отоудан чыгъыб баргъанын. Гемха да, ышарыб, чачын-башын джыя, терезеден къараб къала эди... Айхай, тюшю болгъанын билгенликге, тюнюнде кесин басалса уа!!!

— А джаш, шаша тебрегенсе. Кёзюм да кёрмегенди аны, ол джангы келген сагъатымда болмаса,—деученди Гемха.—Энди бизни киби къарт къатынлагъа ол къалай турсунур? Аны уа кёлюнге къалай келтиресе, аллахдан къркъмай?..

Алай айтса, Къоналий бютюн да бек тюнлейди, ишеклик бютюн да къаты кемиреди ичин. Тамагъыны тарына къууут джуммакъ тыгъылыб, ары-бери да энмей тохтагъанча болуб, эшикге чыгъыб кетиученди. Мухаджирни онглулугъун, къркъгъан къркъуууна тюшгенин неда тюшерге боллугъун, дагъыда тили айталмагъан талай осал сезимни кёлтюралмай джорюйдю Къоналий.

— Ол зат ышанмагъанны, суймегени шартыды,—деб ёпкелейди Гемха.—Аллай оюнла кёрюзмесенг да, кёрге кирирча болуб турама... Арам-къарам этмей, кетиб къаллыкъма ююме, чыртдан да ызыма къарар джерим джокъду, аллахдан къркъгъан бла джамагъатдан уялгъанлыкъ болмаса..

Сёз бу халгъа таянса, Къоналий къуйругъун тюз тутады, кесин басаргъа кюрешиб, чыгъыб кетеди...

А бу джол а джаханим джылан нек келеди? „Айю дугъуманы суймей эди, ол да аны уясына бите эди“ деб, энди къайда таша джайлыкъда да муну табады бу джезаякъ...

Арлакъдан огъуна Къоналийни эслеб, окъа чалуулу кийиз бёркюн ёрге кёлтюрдю Мухаджир.

— Э-эй, хаджирет, къртбауур болуб къалмагъан эсенг, турчу ёрге!—деб кычырды, теуан къамчисин хауада ойната.—Бир

кёрейим энди, къалай къутуллукъ эсенг да бу къула тюзде!

Эмиликини аузун бошлаб, Мухаджир алгъа атылды. Ары дери, къалай къутулурма деб, арлакъда бир сотур ташны ышан этиб тургъан Къоналий, секириб туруб, аны таба къачды.

— Э—эй, джелкъун, сени кибикле къутулмайдыла менден! Антсызма сени бюгюн къаядан секиртмей къойсам!—деб, Мухаджир ызындан къуш кибик джетди. Сослан ташны тегерегине талай кере айландыла. Аны джатыкъ джанындан Къоналий чабыб ёрлегенинде, „Э-й, хоп сал!“ деб, Мухаджир атны шын тургъузду.

— Къалайса, кюеу, ичинги урдурдумму? Энди ары минсем, къалай этериксе?

— Къой, юйюнг къуругъан, къой, аллахчу, былай этме! Къой, адетинги да этербиз, теплеб кетеди бу айгъырынг!—деб, терен солугъан Къоналий бёркюн алыб тиледи.

— Алаймыды? Энди къылыкъ этерикмисе? Гемхачыкъны да къыйнагъан хапарынг барды, тейри, къабынга джыярма!..

— Къылыкъ-зат да этмейме, къой, марджа, кишини да къыйнамайма, атангы къонагъыма, хо, не дей эсенг да...

-- Алаймыды? Къонакъ хамхотунг а джокъду, Гемхагъа кесинги бакъдырыб, кюнюне бир къойну кесинг ашаб тураса! Тюшчю бери, эмеген, бир тутушайыкъ... тобукъларынг къарыусуз болуб къалмагъан эселе. Аз тынчлыкъсыз тюлсе, кече да кёзюнге джукъу кире болмаз?

— Къой, джаным, къой, не десенг да—хо.

— Хо, къойдум, къойдум. Тюш, къонакъ

бла да бир саламлаш. Ол бычагъынг а неди? Хомух, аны чыгъарыб чабсанг а аллыма!

— Да, алай бош... Къолай зат тюлдю.

— Сен осал затны джюрютюб кёрмегенме. Къайда, былай берчи!

— Аны уа бир-эки да айтма, оллахий, бераллыкъ тюлме.

— Энди мен, накъырда этсем да, алай энчилеучю, кючлеучю болмагъанымы билесе. Бу джол тюзюча тилеген этеме. Бир омакъ сабы барды да, кёзюм къараб айтама. Аны орнуна сениге джараулу, деменгили зат табарма, бу омакъны уа меннге бер, кюеучюк... Сюйсенг, Гемханы къыстайыкъ да, кеси кесинден уяла тургъан бир турнабоюн къыз алайыкъ, джибек чачлары инчигине джетген. Сюйсенг, ма бу къылкъыяр къаманы берейим (аллыкъ тюлсе деб къоркъама ансы). Алайды да...

— Сау бол... Алай а... Оллахий, бераллыкъ тюлме!

Мухаджир бла нёгери, бир чагъыркёз улан, атладан тюшюб, хансха таяндыла. Къоналий да, тюшюб келиб, къол тутуб, юслерине сюелди.

— А юйюнг къурумагъан, энди ахырсы мени кибик джугъутурбаш къайынынгдан бир тот кезликни къалай къызгъанаса? Сынаб айта эсем а? (Мухаджирни къайын дегенден ийиси да джокъ эди, кеси алай, аллах джолуна, тергей эди Къоналийни кюеуге).

— Тейри, нени десенг да тыймам, джангыз бу зат бла къысма...

— Эштдингми, Ошдана, айтханын?—Мухаджир нёгерине къарады.

— Шагъат бол! Бусагъат кѡшуна бара-быз...

Кѡналийни джаякълары кѡызардыла.

— Хы, болду, тиерсиз накъырдангы кѡй!.. Аллах кѡадалгъанча, бу зорлукъгъа бир кѡара. Билляхий, бераллыкъ тюлме...

— Ма алайды джашау, Ошдана,—деди Мухаджир, тюнгюлген халда башын чайкъай,—таян энтда быллай джууукъгъа-тенгнге, ышан да тур алагъа. Бары джалгъан, суу юсюнде кѡмюкча. Ма была бла джашагъандан эсе, ёлюб, дуниядан кѡорагъан иги тюлмюдю, не? Мени сарытын, бусагъатда ма ол чынгыл кѡаядан секириб кетерикме, тюк чакълы бир ызыма кѡарар джерим кѡалмагъанды. Сагъыш эт, Ошдана: суюген кѡызларынгы кѡайда мынгырау серме да кет, кѡарагъанны марагъан алыр дегенлей, сен да чыракъ тут да кѡал; чѡп болуб, кѡзюне тюшсем да, уумаз деб тургъан адамынг бир бош затны юсюнде хан тургъуз да кѡй—бу не дунияды?

— Кѡыйынды, кѡыйын,—деди ышармыш этиб тургъан Ошдана,—не кѡычырыкъ этгин: ышанган башны суу алыр...

— Тейри, тенгле, айыб этмегиз,—деди Мухаджир, секириб туруб, эки этегин белине сугъа,—не боллукъ эсе да, бу кѡаядан башымы бир атайым...

— Тохта, тохта!—деб тутду Кѡналий.—Муну ючюн эте эсенг... Оллахий, бош этесе, бераллыкъ тюлме.

— Кѡй, бермей эсенг, хайырын кѡр. Мен кетдим!—деб Мухаджир кѡаяны эрни таба чабыб тебреди.

— Эй-эй, тели болма!—деди Ошдана, кё-
зюню кыйыры бла Къоналийге къарай.

— Тохта, юйюнг къуругъан, тохта!!! Ма,
берейим бычакъны!—деб, Къоналий ызындан
чабды.

Терен солуб, къатына джетгенинде, чыгъа-
рыб баргъан бычагъын кынына сугъуб, гу-
заба сёлешди:

— Къой, аллахчю, былай этме, берейим...
А юйюнге, адам алай дженгиллик къалай
этеди? Неди бу бычакъ, адамны джашаууну
къатында? Джюр, ызыбызгъа къайтайыкъ...

— Да бер бери, неда башымы атмагъа
къой къаядан!

— Къой, аллахчю, былай этме... Оллахий,
бераллыкъ тюлме... ариу джети кърал джый-
ылыб келсе да...—Къоналийни кёзлеринде
гюнахсыз джыламукъла ойнадыла.

— Аперим, джашха!—деди Мухаджир,
къойчуну сыртындан шохлукъ халда къа-
гъа.—Джаша, анг этериме, кёб джаша!

Чабыб барыб, Мухаджир ат джерге секир-
ди.

— Хош, Къоналий!—деди ол.—Санга иги-
лик, манга ашхылыкъ, айыб этме!

Ауузлугъун кысха тартыб, къамчини кёл-
тюргенлей, аякъ тюбюнден джел чыгъуу-
чу айгъыры, кулдаланы кёкге-кёкге чача,
джашил сыртха джагъылды. Ошдана да,
къуугъунга чабханча, ызындан сюрюб кетди.

IV

Ала джел чакъырыб кетгенча, тау аууш-
дан бауур бетли чардакъ булутла къарады-
ла, джангур къркыуун джел этер деб, мылы

аяз кѡакъды. Азонлу хауагъа джюз тюрлю гокка хансны ийисин кѡатышдырыб келтирди ол.

Кѡайгъылы булутланы джабагъы джоппулары ауушдан ашыгъыш кѡуюладыла ёзенге, башы бла кѡоргъашын дорданлы кѡыппа терк джюзюб келеди. Шууулдагъан тауушу ырхы кѡобханнга ушайды. Кѡутургъан суу чокъракъ кѡобанны бокълагъанча, эрши булут кѡкню бир джанын кѡара боягъанды.

Кѡоналийге кѡоркѡуу кирди: баям, кючлю буз джауарыкъды. Отлагъанларын кѡюуб, кѡойла сескекленгендиле, кѡулакъ таба саркѡар кѡайгъылы болгъандыла.

Хахай-тууай этиб, кѡойланы кѡапхакъдан кѡуяргъа кюрешеди сюрюучю, анда ууакъ дорбунлагъа, кѡкен тюблеге кѡысылсала, деб ашыгъады.

Биринчи джангур тамчыланы кѡаты джел, чабдырыб келди да, Кѡоналийни кийиз бѡркюне тыкѡырдатыб урду. Олсагъатдан кючлю джашнагъан, аны кѡз аллында шыбыла чалыула эшиб, бутларын кѡыйды, гюрюлдеген таууш а джерге чѡкдюрдю. Балийлеча бузчукъла ташлагъа тийиб чартладыла. Ызы бла, тулукъдан нартюхню кѡуйгъанча, сѡдегей кѡуюлдула.

Кѡоналий уллу кѡайын терекни кѡатына кѡысылгъан сагъатда, джер да, кѡк да, бир болуб, джарыкъ дуня мутхуз бет алыб, тау-таш да оюлуб келгенча гюрюлдей эди. Тауукъ гаккыладан кем болмагъан бузла тѡгерекни чакъдырдыла, кѡойчуну юсюнде джетген джерлерине кюлтюмле салдыла, башына догърала чыгъардыла. Буз джабыудан ётюб, кѡойланы кѡрелмейди джаш, эки

дуния бери аугъандан аланы тауушларын да эштмейди.

Джер акъ болуб, къаты бла буз ырхы баргъанын эслейди. „Бу джол ёлмей къалсам, тууар къурманлыкъ этер эдим“, деб къысылады терекге Къоналий, эринлери неле эсе да шыбырдайдыла. Айхай, быллай пелахда окъулгъан дууаланы, аятланы билсе уа! Аны къой эсенг, ийман-шахадат чакътырыну да унутханды. Ненча юретген эди Гемха, барын да аллах тилинден алды да къойду. Гемха бёрю ауузун да байлайды, кеселекке-джылан къабмазча дууала да джазгъанды... Джангыз кёк джашнагъаннга джукъ джазмагъанды. Энди бусагъатда бир затла окъуй болур... Къоналийни сакъларыкъ, аллахны тюбюнде аны джанын сау-саламат къалдырлыкъ Гемханы дууаларыдыла.

Кеси кёолу бла тутханды Гемханы дууасыны кертилигин. Бир къарангы кече эки гитче бузоучукъ тюзде къалгъанларында, дууа окъуб, бычакъны ауузун байлаб, тапхагъа салыб къойгъан эди. Эртденбла сау табылдыла бузоула. Джаныуар а бу джуртлада ит аягъынданды...

Дагъыда бир джолда, тюш заманда къойланы алысыннга бошлаб, тиш джанында къалкъыб къалгъанында, джюрек ауузунда бир сууукъ затны кымылдагъанындан уянган эди Къоналий. Джагъасын кёлтюрюб къараса,—бир уллу талгъыр джылан кёкюрегинде чулгъаныб джукълай. Джин ургъанча илгениб, эсин ташлай, чабхан эди кёош таба. Джолда сезген эди джыланны созулуб тюшгенин, аягъына чырмала келиб, хансда

къалгъанын... Нек къабмагъан эди, неда ачылыб тургъан ауузундан тамагъына кириб нек кетмеген эди?—Бары да Гемханы дууасындан! Бу джол да къутхарыр аны тилеги быллай ахырзамандан...

Буз а ургъаныча урады. Ачы джашнагъан-ла дунияны джарытадыла, кюкюреген а джерни тебрendirеди. Бир заманда, тоб атылгъанча таууш чыгъыб, къысылыб тургъан кёзлери-ни ичин джарытды, терек, джан киргенча къалтыраб, Къоналийни кючлю тукъум тюр-тюб ийди.

Ма, Гемханы ауазы келди къулагъына. „Джукъла, кюйюб бараса. Санларынг да уюгъандыла. Мен бетинги сууукъ суучукъ бла сылайым“,—дей эди ол. Кёзюн ачханым-да, Гемханы кёрмеди. Бир ташны тюбюнде бузгъа кёмюлюб джатады. Не болгъанын эскералмай, кёб турду. Къулакъны ичин толтуруб, буз къатышхан ырхы бара эди. Кюкюреген бла джашнагъан узакъ къарамлагъа кёчген эдиле. „А-а, буз джауа шой эди“ деб, Къоналий бетинден, къолундан къанын сюртерге, ёрге турургъа кюрешди. Алай а, санлары асыры титирегенден, аякъ юсюнде чыдамады. Къайын терекни башы джарылыб, бутакълары тютюнлей тургъанларын эследи. „Шыбыла ургъан кёреме“, деб сейирсинди, кесини сау къалгъанына шукур эте.

Джыгъыла-тура, макъыра, кюйла кёкен тюбледен чыкъдыла. Къобалмагъан юч малыны омакъ бычагъы бла боюнларын тартды Къоналий. Уюгъан санларын зор бла сюррей, кюйларын санады, кёб этген болмаса, тюз санларын да чыгъаралмады.

Джангыз Чубур эди „суудан къургъакъ

чыкъгъан“, дорбунда букъгъан болур эди, юсю къургъакъ, кёзю-къашы джарыкъ, джангыз сууукъ буз гыртланы басаргъа тартынган болмаса, башха хатасы джокъ эди.

Кесилген къойланы ичлерин джарыб, ёпкебауурларын Чубургъа атды Къоналий, итни кесин да къайын терекге такъды. Къой мыллыклары да аны къатына сюьреди. „Мен танг атмай келирме,—деди анга,—сен, иги джанымча, сакъ тур, этлени бёруге ашатма. Джаллы ауузун да байлатырма Гемхагъа...“

Чубур къансый-къансый къалды терек тюбюнде, Къоналий да, кёз байлангынычы деб, ашыгыш сюрдю къойланы къошха.

Джолда Гемха тюбеди, быланы сау табханына къууана, биргелерине стауатха джыйылды. Юзгерере къойланы санаб ийдиле. Тогъуз мал джетмей эди. Ючюсюн Къоналий кесгенди, къалгъанла уа?

— Ырхыгъа алдырыб къойгъан болурса,—деди Гемха.

— Да, алай болур. Аны къой да, кесими сау къалгъаныма той эт!—деди Къоналий.— Лйтыб къояргъа, мен ол дуниядан къайтыб келеме. Кесинг да бир бёрю ауузун байлачы.

Хапарны билгенинде, Гемха кёл басды, къурманлыкъ этиб, адамла чакъырыргъа кереклисин айтды, алай а итни тагыб кетгенин джаратмады.

Юйге киргенлей, Гемха, неден да алгъа „бёрю ауузун“ байлады да, рахат джатдыла.

Танг аласында, атны да башындан тартыб, экиси да Чубур тагъылгъан джерге бардыла. Итни сюеклери бла тюк устуккуларындан сора джугъун табмадыла, этлени уа ийислери да джокъ эди...

Къарнашла Зауаллылары

I

Юч добар джашы ёсюб джетгенлеринде, Зауаллыланы Ханукъаны кёзлери джарыкъ кёрдюле: не десенг да, энди ышымларын тешиб да бир солур, къарда-бузда джан солуу этиб айланмай, юйде олтурур, къошда ашырмай ёмюрюн, элге тюшюб, юсюн-башын джууб, орундугъунда-орнунда бир джатар. Къысхасы, кёб эди аны ашхы мураты бла умуту.

Алай а „Умутла, умутла, къайдады сизни татыуугъуз!“—умутунг бла кёзюнге кёргюзгенинг, айхай, джашауда табылыб барсала уа. Джашла джетгенликге (гитчелери Кючюк онбешге келген эди), малны, къошну къайгысы атаны бойнундан тюшерге унамады. Ишни аууруна кеси урулуб, юч джашха да бечеу болуб тартмаса, мюлкю алгъа атламай эди.

Алай бла джылла кете бардыла. Тамада джашы Джашай, насыблыны баласы болса, хайт деб баш тутарча заманга джетди—джыйырма бла онбеш джылгъа. Аны гитчеси Дыдык андан къуру он айны кичи эди. Джангыз ырхыз арты Кючюк эди да, ол да джыйырма бешни силдеди.

Гитче хумпушду къартчыкъ Ханукъа, хаман джылаб туруучу къызыл кёзлерин башлыгыны къанат къыйыры бла сюрте, джюз джамауу болгъан джюн шалбарындан чыкъмай, айла, джылла бла барады. Сакъалы джюлюнмегенлей айланады. Эки джаягъын-

да тюк басмагъан эки эли джери аны ариу къанлы адам болгъанын танытадыла.

Къошда кѣбюсюне ашарыкъ этген, суугъа баргъан олду. Айхай, аны бла къалса уа: джашланы чарыкъларын кебдирирге, саламларын ууб салыргъа, кече гѣзетден келиб, эртденбла эртде аланы уятыргъа керек болады. Юйге акъ элтирге, андан азыкъ келтиргирге джашланы къайсы бири да огъай демейди, кетген а къайтыб келе билмейди. Ахыры къарт кеси барады аны ызындан.

Бир кюн джашла, не эсе да къошда оноулашхан болур эдиле, Ханукъаны джанына джарагъан сѣзню башладыла.

— Ой, джанымдан суйген атам!—деди Джашай.

— Да, атачыгъым!—деди Дыдык.

— Ата кесекчигим!—деди Кючюк.

Бир-бири аузуна чаба, ючюсю да татлы тил бла сѣлешдиле.

— Бизге аллах чамланганды, къартлыгъынгда сени былай къыйнаб тургъаныбызны ёмюрде кечмезбиз кесибизге. Болду! Энди сабийле тюлбюз. Бар юйге да, тынчай. Анабызгъа да тансыкъ болгъан болурса. Эриксенг, келирсе, алай болмаса, джат джабагъы тѣшекде. Сен да, къартлача, намаз этерге, мынчакъ тартаргъа да сие болурса, джамагъат бла...

Къартны бетине джылыу урду, джыламукълары келдиле. Джашла чабышдыла арыбери. Бири артмакъдан къартны схарла кѣнчегин чыгъарды, бири джангы гѣн чарыкъларын табды, бири хоншу къошда Къаракышине сакъал-баш джюлюучю кюмюш къа-

масын алыб келди да, Ханукъаны тенгертгеге олтуртду. Кючюк суу къуйду, Дыдык сапын сюртдю, Джашай къама бла бир тартханлай, сакъалыны боз къауданын сыйпады.

Асыры сюйюннгенден, Ханукъаны ауузу къургъакъсыб, тили тутулуб, мутхуз кёз-чюклери узакъ кёкде джулдузлача джылтырадыла.

Башын да, сакъалын да джюлюб, чюгюндюр этдиле, суу къуюб джуудурдула, ызы бла „Эсен чыкъсын, сау чыкъсын! Кесинг да тойгъа барырча джаш болдунг“,—деб Ханукъаны сыртына-сыртына къакъдыла.

— Къайда, джашла, анабызгъа къуру бармасын: союгъуз ол маркъа къозуну!—деб буюрду Джашай.

Чабдыла, бир-эки къозуну къабугъун алыб, биширдиле, артмакъланы толтурдула. Кючюк „Машканы“ тутуб келди. Къадалыб джер салдыла, атны чибинлете, айылларын къаты-къаты тартыб, къуйругъун чубур тюйдюле. Артмакъланы атыб, ат джерге джамчыны къысдыла. Бири джюгенден, бири ёзенгиден къадалыб, бири артындан кёлтюрюб, къартны атха миндирдиле.

— Да, ашхы джолгъа, атабыз!—дедиле джашла бир аууздан.—Къууаныб къайт. Къошха-малгъа къайгъы этме.

Анасындан туугъанлы кёлю былай кёлтюрюлмеген Ханукъа, эки мыйыкъчыгъын эки джанына сылай, стауатха не кёз бла къараб, джашлагъа талай акъыл сёз айта кетерге разы болду.

— Да, джигитле, мен кетиб барама. Хайт дегиз, хомух болмагъыз. Джашай мени орнума тамадагъа къалады. Мал къыйырында

да ол джатар. Кючюк шапалыкъ этер. Гют-
дюлени бир-биригизден сермеб туююшмегиз...
Ёпкелеб, тюзге кетген адетни да къоюгъуз...
Сауар керекли ол юч ийнекни къурутуб
къойсагъыз, эштмедик демегиз. Ол бугъа
башха малгъа къошулуб кетмесин. Бузоула-
ны, тюзде къоюб, бёрю азыгъы этмегиз. Ды-
дык, къойланы чегет бауурда кечге дери
тутма. Кюн джанлагъанлай, сыртха джай.
Итлени унутуб къоярсыз, эртден-ингир иги
тойдуруб, къарынларына сакъ болугъуз...

Къарт кете тебрегенлей, джашла бир-би-
рине кёз къысдыла.

— Тохта-тохта, сен къайры атланганса?!—
деди Джашай.

— Къара шохума, тору айгъыргъа да ми-
ниб! Нелени сандырайса?—деди Дыдык.

— Тюш кёре тургъанча эдим. Бу къайры
барады?—деди Кючюк.

— Къайда, тюшчю атдан!—деб, Джашай
Ханукъаны аягъын ёзенгиден чыгъарды. Ды-
дык къартны джерге алды, артмакъланы,
къабчыкъны тюшюрдю. Кючюк, къозу мыл-
лыкны къабчыкъдан чыгъарыб, хахайлады:

— Э-э, кёремисиз, маджал этчикни да
къанджыгъагъа уруб барады!

— Къармачыгъыз артмакъланы!—деб бу-
юрду Джашай. Къазыб, тинтиб, бышлакъны,
джауну къырдышха тёкдюле.

— Бу неди? Кимге джыйыб тебрегенсе
быланы?

Къарт, джукъ айталмай, арлакъда бую-
гъуб сиреледи.

— Огъай, бир айт, бизни анабызны къый-
наргъамы бара эдинг? Не тюшген эди
эсинге? Тейри, джаныбыз саулукъдан, ана-

бызгъа артыкълыкъ этдирлик тюлбюз. Сени юйдегинг сеннге джетерикди. Болду ойнагъанынг! Хар бирибизни былайда экишер къарнашы барды... Теш ол омакъ кёнчекни, къабдалны да, чыгъар аякъладан чарыкъланы!

Джашла тири кымылдадыла: бири армакъланы къошха къоратды, бири Ханукъаны маджал кийимлерин тешдириб джыйды, бири да атны джерин, джюгенин алыб, артындан къамчини джетдириб, къош аллындан сыртха секиртди.

— Бар къойлагъа, хыйлачы!—деб, хыджисин да къолуна тутдуруб, Ханукъаны стауатдан ашырдыла.

— Аллах къараб турады,—деб кетди аталары, ахысын тауусхан къонгурмыйыкъ къартчыкъ, эски кийимлерин къаблай, белибауун тарта.

II

Джашай пелиуаннга саналады. Джангыз бузгъаны—хаман къарны къайгъылыды, асыры тынчдан да, къулагъын чычханла кемириб кетерге аз къаладыла. Къошда шапалыкъ этерге къалса неда мал союлгъан кёзю болса, Джашай ауурланмай не этсин! Дыдык бла Кючюк кёбюсюне телси тюбге къараб тохтаучандыла.

Дыдык кёкюрек кесекди, тириди, къарыу джаны бла алсакъ, кимге ёшюн салыргъа билмей айланады. Ийнек саулгъан сагъатда къылыкъ этген мал болса, бутундан буууб,

чѣкдюрюб кѡояды. Неда, челекни хансха
быргѡаб, чочууукъ ийнек бла алышады.
Кѡууанмайды ийнек, нек десенг, бойну бу-
рулуб, доп деб сыртындан тюшеди да, ты-
пырдайды, аякѡлары кѣкге айланыб. Андан
сора талай сагѡатны турады, кѡалтырауукъ
болуб, кѡушдан ычхынган тауукѡча. Алай-
ды да хазна мал базмайды Дыдык бла
алышыргѡа. Не дюрген тууар да симсирей-
ди, Дыдыкны аслан тауушун эштгенлей.

Дыдык ат оюн этмеген джангыз Джашай-
ды. Аны да, кѡоркѡгѡандан тюл, „тамадалыкѡ
кѡачын этгени ючюн“. Тюз, терс эсе да бил-
мейбиз, кесини айтханы алайды.

Кючюк экисинден да чыркым суюклиди,
алай а добарчыкѡды. Эки тамадасы Кючюк-
ню сол кѡоллары бла да кѣлтюредиле, ол а,
сыртындан тюшюб, экисин да эки аягѡы бла
ѣрге кѣлтюрюб, талай заманны турады. Ауур
таш атаргѡа тамада, орта ташха—ортанчы,
гитче ташха да Кючюк озадыла. Чѣмелтаякѡ-
гѡа да Кючюк залимди. Ханукѡагѡа бур-
нундан тюшгенча ушагѡан да олду. „Гитче-
ни эки аягѡы башына джау“ деб, чаб-джорт
кѡайгѡы хаман анга тюшеди. Тамада кѡар-
нашлары айтханны этмей мадары уа джокѡ.

Кючюкню акѡылсызлыгѡы бла хоншула
джау болгѡандыла. Аланы кѣктюн чыпчыкѡ
ѣтдюрмеучю итлерин, атдан атлыны алыучу
итлерин, Кючюк кѡан ауузлу этгенди. Ды-
дык бла ѣчешиб, аланы туураларына барыб,
ѣшекча окѡурма, деб Кючюк айтханды, окѡу-
гѡан кѡой эсенг, итге бучхагѡынгы алды-
рыб, анангы зырнайын тартыб кѡайтырса, деб
Дыдык хыликге этгенди. Базыкѡ таякѡ бла
чомачаны—экисин эки кѡолуна алыб, кѡар-

нашы къараб тургъанлай, Кючюк, Машокланы кьошну башы къапхакълагъа барыб, иш-аа! иш—аа! Хакъкый-хакъкый! деб окъугъанды. Къайыр итле олсагъатдан мыллык ахандыла. Алгъа джетген эм залим итни тишлери таякъгъа къадалгъанлай, хамхотуна чомача бла уруб чѳргегенди. Аны хахай этиб тѳнгерегенин кѳрген нѳгерлери да, къачыб, къарамдан ташайгъандыла. Ала кьошларына да къайтмагъандыла, деген хапар барды.

Дагъыда чыкъгъанды талай дау Кючюк бла хоншуланы арасында. Машоклары бла кюреширге уа кыйынды: сау алты чалкъычы барды алада! Бу чотдан джангыз Джашайны хапары джокъду. Ала бизге нек келмейдиле, хоншулукъ, хычын, халууа келтириу нек тохтагъанды, деб сорургъа да аны акъылына келмей турады.

Бир кюн а, Джашай отджагъада хантус гоппанны кьолагъа алыб джарашханлай, стауатда уллу дауур чыкъды: кычырыкъ-хахай, атаны-ананы тойдуруу.

Джашай эринди эшикге къараргъа. Кѳб турмай, кьош аллында аякъ тауушла чыкъдыла, Дыдык бла Кючюк, чабыб кьошха кириб, бири балта, бири сенек алдыла. Кючюкню къулакъ джаны тешилиб, къаны келе, Дыдыкны да бѳркю джокъ, сырты джылтырыб...

Аланы ызларындан джан солуу этиб кирген, ауузлары от чакъгъан джашланы кьошларында да иги танг къазыкъла ойнай эдиле. Кьошну ичинде сермешу барды, эки къарнашны ууата башладыла, сауут-сабаны къырдыла.

Джубанганын тохтатмай тургъан Джашай, хантусун кеси таба тартыб, джашлагъа эс-гертди:

— Кенгде ойнагъыз, кенгде ойнагъыз... Хантусума чѣб тюшюрсегиз, оллахий, бирингден бошарыкъма!

III

Зауаллыланы къошдан бир къычырым чакълыны кенгтин уллу арба джол оза эди. Узакъ джолоучула улоу бла ётюучен эдиле алайтын. Къарнашла санай тургъан эдиле кюн сайын ненча арба, ненча атлы озгъанын.

Машоклары бла ара аман болуб, барыукелиу тохтагъанлы, къарнашла эриге тебретиле. Аталары уа кёрюнмегенни орнундады. Эртденбла эртде, малланы стауатдан къыстаб, ёретин ауузланыб, башлыгъыны чунгуруна азыкъчыгъын салыб, къойланы ызындан кетеди. Ингирге ол къайтыб, малны-башны тындырыб, къошха кирирге, джашла мурджарда хурулдаб джукълайдыла.

Бир ингирде, ауузун къары бла къарыш ачыб, терен эсней келди да, Дыдык айтды:

— Аланла, эригиб ёлюрге айланабыз. Джюрюгюз, джолну сакълайыкъ да, озгъан джолоучуну къошха къайтара, хапар айтдыра турайыкъ. Кёз ачарбыз, къайсыбызгъа болса да не къайын ана, не къайын ата чыгъыб къалыр—бу не турууду?

Къарнашла разы болдула, таб къууанган да этдиле.

Экинчи кюн эртденликде киши озуб кёрмедиле. Кюортадан джанлай, къарамда бир арба кёрюндю, аны ызындан дагъы-

да бир. Эки ылыхтынны сыртлары бла кенделен ийиб, Дыдык бла Кючюк джолгъа ашыкъдыла. Сакълаб турадыла. Арбала джетгенлей, сѣз башланды:

— Джол болсун, ой мубарекле! Къайрысыз, къайдан келесиз?

— Ой, сау болугъуз, къарнашларым!—деди адам ортасына келген чончаймыйыкъ киши.—Шахаргъады аллыбыз, сатыу-алыучукъ этергеди умут. Мусхотлудан келебиз. Айыб этмегиз, кимни джашлары болдугъуз?

— Биз а былайда къошданбыз... Мен Дыдыкма, бу Кючюкдю. Келигиз, къошха джууукъ болугъуз.

— Берекет берсин, къарнашларым. Талай адам барбыз, ууакъ-улуу. Джол узакъды, бара-барайыкъ. Игиликге къайтайыкъ къошха да.

— Огъай, огъай, алай деген неди! Бир суусаб ичмей, къайры кетесиз? Кеч болса, къалырсыз. Биз да къазан асабыз, челек асмайбыз...

— Берекет берсин. Айраныбыз, азыгъыбыз да эркинди. Джокъду кереклибиз. Кете барайыкъ.

Джашла, джолну арасына чыгъыб, къазыкълагъа таяныб тохтадыла.

— Къайтмай боллукъ тюлсюз!

Не мадар, арбала буруладыла къошха. Джукъусурагъан Джашай, чыгъыб, эки къолу бла къонакъланы къолларын тутуб, джылы саламлашады. „Къонакъ келсе, къут келир“ дейдиле деб, къоймай, барын къошха киргизеди. Кючюк джыккырдан башы алынамагъан айранны къуюб, Дыдык улуу

гопанны келтириб, Джашай, кыйырдан тутуб, конаклагъа ичире тебрэйдиле.

Тогъуз-он адам, бир-бирине узатыб, гопаны бошаймай кюрешедиле. Джашай айтады:

— Энди, джаным-кёзюм, конакларым, бу чёмюшчюкню туюне хар биринг бирер кере кьарамаса, джаныбызгъа тиериксиз, не бизни джартыгъа санагъанча, неда кесигизни кьарыусузгъа тергегенча ангыларыкъбыз. Биз да, не тели эсек да, кесибизни халал кыйыныбызны ашаб джашайбыз, сизни кибик багъалы конаклагъа да таза джюрекдеп туз-дамыбызны теджейбиз. Аллах ючюн, уялгъан, тартынган адет болмасын. Тартыгъыз айрандан!

Конаккъа ангылайдыла ичмей къутулургъа болмазлыгъын.

— Тюз айтады бу кьарнашым! Ант этдир, адам чыгъа келген джерден чыкыгъанларын кёзюмю кыйыры джетгенлей огъуна ангылагъанма. Быланы хакъ разы эте, Бийчесынны бу гокка ханс ийисден толгъан кысыр саулукъ айранындан, хар биригиз, белин бошлаб, бирер гопанны тогъуб джибер да, кечикмей, джолубузгъа тенгерейик. Тартыгъыз! Бу джашланы къууанчында да боза аякъланы былай кёлтюрейик!— дейди кызыл къанлы, таукел сёзлю киши, мыйыкъларын сылай.

Бирер челек джарым айранны ичиб, солуусуз болуб олтургъан конаклагъа кьараб, Джашай айтады:

— Энди, джаим сизге садагъа, хапар сорургъа да боллукъбуз. Бу экиси иркни къабугъун алхам дегинчи сыдырлыкъдыла,

эшикде къазан асылыбды. Бир бёркгенлей, эзерча боллукъду. Алайды да, бир кюнлюк душман болсун, тамбла да бизни кюнлюбюз-дю, джетерсиз базаргъа. Бюгече былай къалыгъыз да, бир-бири кёзюбюзге да бир къарайыкъ.

Келбетли кишини, бети агъарыб, ёрге турады.

— Аллах ючюн, къыйналмагъыз,— дейди ол, тамам тилекчи ауаз бла.— Энтда келир-биз. Сабий бар, тиширыу бар. „Кёб къалгъаи къонакъ кёпчек къалдырыр“ дегенлей, энди турмайыкъ, заманында ары джыйылмасакъ, джунчурукъбуз...

— Да, алай эсе, былай арбазда бираз олтурайыкъ, къайдам, бизни бла бир тутушурукъ, къол таш атарыкъ бар эсе да кёрейик. Ары дери уа къазан кесини ишин этер. Къалмайбыз, десегиз, ашырырбыз. Ай жарыкъды, кече бла аяз къакъдыра кетерсиз.

— Сау бол, къарнашчыгъым!— деб, киши эшикге чыгъады, къалгъанла да кёлтюрюледиле.

— Бир да къуруса да бу гитчебизни тутар адамыгъыз джокъмуду? Былай этмегиз, мубарекле,— дейди Дыдык, къызылджаякъ кишини аллын алыб.

— А юйюнге, къонакъгъа, кесинден тамадагъа былай этген айыбды бизде. Менден сора бёрк къаблагъан болмагъанын кёресиз, мен да къартма. Сизге тенглик эталлыкъ тюлме. Айрандан да солууум тыйылгъынчы бир ичгенме.

— Э-э-, ма энди уа харсха келдинг. Ала

бош чурумладыла!.. Бусагъат белиме джиб къысайым...

Дыдык белине къаиш байлай айланган сагъатда киши нёгерлерин арбалагъа миндиреди. Кеси да илине тебрегенлей, Кючюк белинден къадалады. Болмагъанында, киши, ызына бурулуб, джашны силдеб иеди, Кючюк, арты бла, арты бла барыб, мурса джоппугъа чёмеледи.

Джетеди Дыдык.

— Сабий бла нек кюрешесе?—дейди.—Ол къачан да къолайлы зат тюл эди, тиши кичиген кючюкча, кесин хар неге ура айланады. Кел! Мен сени къаты да джыкъмазма, къркъма.

Къадалады Дыдык. Алай а, эки аягъы джерден терк айырылыб, кеси да хауада шуу-шуу этиб кёб бурулады. Бир заманда, къонакъ бошлагъанында, кёз аллында джер да, кёк да тегерек айлана, быкъыны къатына тёнгереиди.

— Биле эдим бу аманкаланы алай болдукъларын! Гяуур хыреде, аладан а не чыгъарыкъ эди?—Къайда, мени бла алыш, ансы...—дейди Джашай.

Бу аждагъанны къркъа-къркъа тутады къонакъ. Бир-эки бууушхандан сора, онгджанына джыйыб, кёлтюрюб, джерге ургъанында, „оук“ деб сойланады Джашай, келеги, кёнчеги тарс-тарс деб атыладыла. „Охо!“ деб, къонакъгъа къараб тохтаиды.

Симсиреген джашланы къолларын да тутуб, къонакъ арбасына минеди. Кетиб тебреген арбаланы ызларындан джашла олтургъанлай къараб къаладыла.

— Ха-ха-ха! Бир кёз да ачдыкъ,—дейди Дыдык, къалгъанладан эсе алгъа эс джыйыб. Аны джугъун аурутмагъан эди къонакъ.

— Тейри, мен экинчи тутаргъа тебреген эдим, къачыб кетмеселе...

— Сен тута билген—гырджын!—дейди Кючюк, мурса джоппудан башын къаратыб.

— Сен а бир суймейсе да гырджынны, гютдючюк! Тобча, къалай тёнгерединг!

— Да мен, къарт бла кюреширге тартыныб, кесим чартлагъанча этиб кетдим... Акъ сакъалы бла, аны тюбюме къалай саллыкъ эдим?

— Мен аны бойнун буруб да аудурлукъ эдим, къалай эсе да къолум джетмей къалды.

— Хо, эки мюйюзюнден тутсанг... ол билген амалынгы этерик эдинг...

— Гырылдамагъыз!—дейди, белинден тутуб, кючден-бутдан ёрге тургъан Джашай.—Сизден ёмюрде да джукъ чыгъарыкъ тюлдю. Аллыма чабаргъа къалдыгъыз да, бёрю азыгъы болдугъуз. Ансы, алгъа мен тутсам, буштугъун чыгъарлыкъ эдим ол кишини! Мен къуру да айтама сизге: чабмагъыз алгъа! Къаугъа чыгъаргъандан ары сизден магъана чырт да танымайма. Тохта, энди ала ызларына бир къайтсынла!!!

— Келигиз, къазыкъла ойнатайыкъ кишини башында!—дейди Дыдык.—Бу не турууду? Атыбызны бютеу юч ёзеннге айтдырайыкъ. Бирибизге бир насыб чыгъар эсе уа!..

Джашла разы боладыла, таб къууанган

да этедиле. Алай а арбаланы ызларына озуб кёрмейдиле. Ким билсин, башха джолнуму сайладыла, огъесе кече бла ётюбмю кетдиле?

V

Къалай-алай болса да, арбала ызларына озмадыла. Таб башха улоу джюрюген да тохтады. Джашланы джангыз насыблары—тёрт-беш джолоучуну къайтарыб, халал къыйыналарыннан туз-дам татдырыб ашыргъан эди. Энди уа не этсинле?

Болады да алай: адамгъа игилик этсенг, анга къайгъырсанг, кёлюнг басылгъанча, кесинг тазаланганча халгъа киресе. Джашла да сынагъандыла ол сезимни. Амма, не келсин, аны бла бошалгъанды да къалгъанды къууанч.

Сыйланган къонакъла „келирбиз, келирбиз“ деб кетиучен эдиле. Алай а, къайда бёрю азыгъы болдула эсе да, сынгар бири къайтыб басмады стауатха. Барыны да джоллары башха болубму къалды? Былайда джолгъа уа къырдыш къозлай тебрегенди... Бир ишексиз, аллах къаргъагъан джерге къош салгъандыла...

Майна черкесли джыгыраны хапары чыкъды. Къошха келирге не эсе да тартынганды... Машокланы Ожай тюбел айтханды Джашайгъа ол хапарны.

Къышны бир къыямыт кюнюнде Ожай, тууарлагъа сыртда аш джайыб, гебениге къысылыб тургъанлай, бир джолоучу келиб, сууукъдан гиреше, саламлашханды.

— Алан,—дегенди ол,—сен пылайтан атам-самы?

— Былайданма,—дегенди Ожай.

— Ийманы хакъына, пылайта Зауаллыланы къош кѣчюб кетмей турамыты?

— Турады, турады. Майна, тютюню чыкъгъан олду. Ала бары да юйдедиле, тынч-рахатдыла, бир хатасыз джашайдыла.

— Хы-хы,—дегенди джолоучу, буз бузлагъан мыйыкъларын аязы бла сюрте.—Папа-па. Къалай этсин та атам... Ярапин, ол пек аманлары та юйтетими экен?

— Бары, бары юйдедиле...

Ожай ангыламагъанды джолоучу кимни айырыб соргъанын, алай а кишини армау болгъанын, къарыусуз халын таныгъанды.

— Да, алайды, мубарек. Барыб къал, къонакъ кюсеб турадыла кеслери да, бек къуандырлыкъса,—дегенди.

— Оляхи, паралыкъ тюлме... Кече пылай пичен тютюнде къалып кетерик эсем та,—дегенди ол.

— Алай деген неди? Узагъыракъ боллукъ эсе да, бизни къошха барырбыз,—деб, къаура отчукъ этиб, Ожай кишини джылытханды. Ийнекле ашларын бошагъанлай, аланы да сюрюб, къонакъны къошха алыб кетгенди...

Энди аллай халаргъа адамны джюреги джарылмай къалырмы? Дыдык барындан да бек чарлагъанды: „Насыб болса, ол киши энтда къолгъа бир тюшер!..“

— Алайды да, „Аманга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса“ деб, аны ючюн айтадыла,—дегенди Дыдык.—Мындан ары келгеннге гыр-

джын ашатмай, таякъ ашатыб иерге керекди—бюсюреую бирди!

— Келсе уа этер эдинг алай, келмегеннге не ашатхын ансы,—дегенди Джашай да.

VI

— Энди,—дейди бир кече Дыдык, талай заман кетгенден сора,—бу къош былайда сау болуб, бизге тынчлыкъ джокъду. Къонакъ келлиги да джокъ, джомакъ келлиги да джокъ. Къачаннга дери турлукъбуз, къая башындан аякъланы салындырыб? Келигиз, къошну къурутайыкъ. Кёрдюгюз да, Сарылары къалай таб къораб кетдиле! От тюшюб, таза кюйдюле да, сагюнджюден къутулуб къалдыла. Бизге уа от да тюшмейди... Ансы, элге барыб, ох деб бир айланнгъ эдик...

Джашла разы болдула, таб къууаннган да этдиле.

Экинчи кюн оноу болду: хар ким, бирер иги къазыкъ джарашдырыб, кенгнге кетиб, бугъуб туруб, Дыдык бир сызгыргъанлай, къошха чабыуул этерге...

Кюнортадан атлаб, къарамда сюрюуле исилерге басынганлай, къуугъун салынды. Кючюк къулакъдан, Дыдык тюбюнден, Джашай дуппурдан, хахай этиб, къошха атылдыла. Биринчи джетген Кючюк чырдыгъа от салды. Эки къарнаш къошда сауут-сабаны, къазыкъла бла сала кириб, бек терк къырдыла, джыккырланы чыгъарыб, тикден тёнгеретдиле, от тыкъдыла мурджаргъа, кийизлеге. Эшик аллында быкъыны балта бла то-

мурдула, гёзенеклени аудуруб, батмакъгъа кёмдюле...

Джукълатыргъа чабхан адамла, ала бла бирге къарнашла да чырт къарыу этелмедиле шынкъартха.

Эки сагъат чакълыдан, къошну кюлюн джел сибириб, къая башындан къуйду.

VII

Къошну башха джерде ишледиле, алайдан он кычырым чакълыны ёрге кетиб. Ханукъа гёзенек эше къалды, джашла уа, бирери бирер джансыз атха миниб, элге атландыла. Хатерин этиб, джулдуз къашхалы дюлдюрге Кючюкню миндирген эдиле.

Джолда чабышдырыб бардыла. Алай болса да, сют бла багъылгъан боз хораны къат джарымына да келелмедиле къалгъан алашала. Аны къатында ала рахын къампелеге ушай эдиле.

Элге киргинчи, айгъыргъа кёзюу мине бардыла, ауузундан акъ кёмюклери келиб, юсю да джау джагъылгъан къаишча джылтырагъанына да къарамай.

Ташлы тик орамладан, хахай этиб юрюлюб тюшгенлеринде, тауукъла, итле къачдыла, джашчыкъла, хуналадан секириб, юйлерине къутулдула, тиширыула, эшикге чыгъаргъа къоркъуб, терезеледен джашыртын къардыла.

Джел этдире, букъу къобара, атлыла эни ичи бла гюрюлдеб ётдюле. Дуния къайгъылы

болуб сагъайды, джау чабханча, бу кьуугьун неди деб ёреледи.

Уллу кёпюрню кьулагьында тохтаб, суу секиртмеге, боркьулдаб кьайнагъан терен кёмеуюлге сейирсиниб кьарадыла атлыла.

— Аланла, бизни эшек да бу джаханимде табылгъан шой эди да, бёрю ашарыкъ?— деди Дыдык бузоу ауаз бла.

— Джарлы гыртман, кеси ёмюрю тагъылыб туруб, багъылыб туруб, бир керечик бош болгъанын кёлтюрелмей кьалгъан эди. Мен, хайуан, аны ол кюн кьалай аллах джангылтыб бошладым эсем да...— Джашай бир бутун атны бойнуна салыб сагъышланды.

— Мен а хуна башындан кьараб тура эдим ол кюн,— деди Кючюк.

— Гыртман, кьуш учханлай чыкъды да орамгъа, башын ёрге кьайырыб, суу ызына атылды. Асыры ойнагъан бла кьошакълангандан, кёзю джер кёрмей барыб, кьутургъан Кьобанига кёмюлюб кетди, кьыйынылы. Анга асыры кюлгенден, мен да хунадан джыгъылыргъа аздан кьалгъан эдим...

— Сора былайгъа дерн келгенди? Залим кёреме бу суу деген зат...— Дыдык, тишлерин агъартыб, кёлге кьарады.

Джангы атлылагъа адамла басындыла, эрикген кьауум, бир джукъ кёрюрге, хапар эштирге разы болуб, бойнун соза, кьулагъын тургъуза келди кёпюрге.

— Аланла, аз терен тюлдю бу кёл!— деди Джашай, адамлагъа кьараб.

— Терен дегенин уа не айтаса, тюбю

джокъду, эки атлы бир-бири юсюне минселе да, ташайтырыкъды!—деди биреу.

— Кеси да бурулуб, ичине тартады да, сора бир заманда узакъда чыгъарады, чыгъармай, къая тюбюне сугъуб да къояды,—деб къошду дагъыда биреу.

— Сукъмагъа эди! Бу аджирбла мен аны эки джарыб ётерме!—деди Кючюк.—Таб суу анасыны да аман кёзюне учурайым!

— Сени билмейме, мен минсем аджирге, кёлюгюзню, шорпаны чоюндан текгенча, бир джанына чайпаб чыгъарырма!—деди Джашай.

Джапгыз Дыдык махтаналмай къалды.

— Эшта-эшта, былайда адам, мал да кеб ачыгъанды, ойнаргъа джарамаз!—деб къычырды бир къарт.—Суудан, джелден, отдан кючлю зат джокъду дуняда. Аладан сакъланыргъа керекди деб, китабда да айтылады.

— Ой, не китаб хапарды ол! Къараб туругъуз,—деб, Кючюк аджирни ойната тебрели.

— Алгъа чабмагъыз деб, мен ненча керейтханма! Бери берчи аджирни!—деди Джашай. Алай болгъанлыкъгъа, къаны къайнаб, саны ойнагъан Кючюк, къашханы шыбыла таууш этдириб, суугъа секиртди. Адамла, хахай этиб, къараргъа басындыла. Пелахны сезген аджир, хаман къыйыргъа тартыб кюреше эди, Кючюк да, аны башын туюуб, кёлню арасына бура эди бойнун.

Кёпюр юсюнде уа къалабалыкъ уллу эди: джыйылгъанла къутургъан Джашайны сабы-

рына таш байлаталмай эдиле. Суугъа энди мен секиреме деб, экеуге кесин тыйдырмай эди. Аны къой эсенг, старшина Къарамырзаланы Чыккы да ангылаталмай эди анга сёз. Эки къолун сыртына салыб, амалсыз болуб джурюй эди ол кёпюрде, къайсы зылдыгъа не этейим, деб.

Кючюк бла аджир а булгъана эдиле кёлню къайнагъан толкъунларында. Бир ташайыб, бир чыгъыб, къазанда ашура джырна кибиб бёрке эдиле. „Ары бур! Бери бур! Атны джунчутаса!“—деб кычыргъанлагъа Кючюк тынгыламай эди.

Бир заманда ат бла атлы ташайыб кетдиле да, экиси да эки джерден кёрюндюле. Аджир джагъа таба джюздю, къыйналыб чыкъды да, шыбыла ургъанча титиреди. Кючюк, сууну башында кийиз бёркюн къоюб, дагъыда бир ташайды да, „кесини разылыгъы бла ызына чыгъаргъа унамай къалды“.

— Мен айтхан эдим да, аны алай боллугъун, бедишлик этерин! Мен биле эдим андан адамлыкъ чыкъмазын!—деб табалай эди Джашай.—Энди аны къоюгъуз, ол Аймушча болургъа излейди. Аны къайгъысын этмегиз да, ол аджирни бери тутчугъуз, мен былайдан, ма бу кёпюрден огъуна секириб, керти эркишиликни кёргюзтейим джамагъатха!

Чыккы деген старшина уа, къарыуун таусуб, кызыу-кызыу бара эди арты бла аллына. „Энди мен тюбюндеги зылдыгъа не этейим, башындагъы зылдыгъа не этейим?“—деген джууабсыз сорууну бере эди ол кеси кесине.

О-ой, Мухаммат!

Ибрай джашлыгындан огъуна эки дунягъа да бирча тырмаша эди. Алайчыгъын эсгериб, тенглерини къатында кесин эки адамгъа санай эди. Сагъыш этигиз: хар ким бир дуняны адамы болгъан сагъатда, ол эки дунягъа да сыйлы болса...

Атасы, анасы намаз керекни эртде юретген эдиле анга. Школдан келгенлей, сумкасын столгъа атыб, арт юйчюкге кириб, эрлай намазгъа уюй эди. Китаблада диннге къаршчы айтылгъанны окъумай кете эди. Устаз ол темагъа сёлешсе уа, бир къулагъындан киргенни бир къулагъындан терк чыгъарыргъа, ичинден да „тобагъа къайта“, „салауат сала“ турургъа кюреше эди.

Алай болгъанлыкъгъа, „аллах“, „джандет“, „мёлек“ деген сёзле бла бирге „табигъат“, „космос“, „илму“ дегенча сёзле, орамда уа ата-ананы тюз тамакъларын, къабыр къалакъларын, ийманлары бла динлерин, таб уллу аллахны кесини анасын халек тукъум къыздыргъан чахтана сёзле да кире эдиле къулагъына.

Да не этериксе? Къулакъ аны ючюн битгенди — эштирге. Къулакъдан кирген а тилден чыгъаргъа ёч болады — бири приемник, бири передатчик. Ибрайны тилинден да чартлаучан эдиле аман сёзле, кертиди, кеси биле тургъанлай, „тоба эте“ тургъанлай. Гюнах этдим, амма, терк огъуна ызыма къайтыб, аны кечдирдми, деб кёл баса эди Ибрай.

Уллу бола, джашаугъа тереи кире келгени сайын гюнахдан къоркъгъаны кем бола барады. Эки дуняны да „дамын алыну“ тамам бишген джылларында башлады. Бу кёзюуде, кичи класслада устаз болуб ишлей. Ибрай орамда китабладан, юйюнде мынчакъладан айырылмайды. Къартла болмагъан джерде тютюн, аракъы ичеди, джашла кёрмеген джерде, маулут этиб, зем-зем суудан тартады.

Къартла Ибрайны кеслерине ахыргъа дери тартыб джалгъаргъа кюреше эселе, джашла да аны кеслерине джолоучу нёгер этерге излейдиле. Эки джаны да аны юсюнде асыры мыдах болмайды.

Алай а, ёлюр тюгю чыгъыб, ол дунягъа не къадар джууукълаша баргъаны сайын Ибрай, джюрек отун сёнгдюре, тилин да ары дженгдире барады. Арт кёзюуде мынчакъла бла муджура къолундан тюшмейдиле, ёлгенден, маулутдан къалмайды, школну унутханды. Энди энчи малчыкъларын кечиндириу баш ишиди.

Юй бийчеси Умму-Кюлсюм Ибрайны атын айтмай тургъанлы отуз джыл болады. „Исмагъилни атасы“ дейди, аны атын джашырыб. Айхай, кесини джашыны атын айталса уа, аурунгтас! Ибрай анга кесини хаджи атасыны атын атагъанды—Мухаммат. Ибрайны атын айтмагъан къатын а аны атасыны атын къалай айтсын! Бир „джашчыкъ“ дейди, бир „Джиджинай“ дейди.

Ибрайны да кесине табсыз болгъанды: энди джашыны атын айтханы сайын, файгъамбар кёзюне кёрюнюб, ичинден хаман

салауат салыб барыргъа керек болады. Аны ючюн тюл эсе, адам бла сёлешген сагъатда эринлери тохтаусуз кымылдаб, ичинден не-ле эсе да бир затланы айтханын билдире-диле.

Умму-Кюлсюм бла Ибрай зикир этген, намазгъа ийилген сагъатда джашларыны атын аятла бла дууалада сагъыныргъа керек боладыла. Бу хал Ибрайгъа асыры табсыз тюл эсе да, Умму-Кюлсюм хаман тигиледи, артха къалады.

Сёз ючюн, Ибрай зикирни былай айтады:

Лаилаха иллаллах
Мухаммадун расулаллах...

Умму-Кюлсюмге уа бу халда тюрлендирирге керек болады:

Лаилаха иллаллах...
Атабыз атлы расулаллах...

— А-а-а-лий, Мухаммадин осселлим,—деб соза эсе Ибрай, юй бийчеси назик ауаз бла „Ааалий, джашыбыз атлы осселлим“,—деб келтиреди.

— А къыз, асыры къарангылыкъ этесе, Умму-Кюлсюм,—деучендиле къатынла,—биз барыбыз да бурунгуланы адетин тутаргъа кюрешебиз... Алай а зикирни, аятны сёзле-рин тюрлендирирге не керекди? Бир таб-сыз айтыб, гюнах ала эсенг да билмейсе.

— Къайдам, джарлы, алай бола эсе да билмейме,—дейди Умму-Кюлсюм,—къалай

эсе да тилим айланмайды айтыб иерге, аллах урур дегенча болуб, санларым титирейдиле.

Тюз айтады Умму-Кюлсюм, аны санлары хаман да титирейдиле. „Бисмилля“ демей, не джатмайды, не турмайды, не олтурмайды. Сыртына сууукъ къакъгъанча, титиреб, имбашларын къуру да силкиндиреди, „с-с-с“ деб, хауаны ичине джыйырылыб тартады.

Башы, къолу да ишден хапарсыздыла. Кёк ийнени кёнденен сууура билмейди Умму-Кюлсюм. Бурун сууун эшик артына ыргъай, кюлге къалын тюкюре, от къазанча, чёгюученди тыбырда.

Алай а аны анты бла дерти къатыдыла. Кёрсюнчю кесине базгъан аны бла бир дженгишиб!—темир логикагъа ёшюнюн уруб чартларыкъды. „Фанатик бла даулашхандан къыйын зат дуняда джокъ кёреме!“ деб, тишлери къамаб айланлыкъды бир джылны.

Алайды да, тутханын къаты тутады Умму-Кюлсюм, аны „керти джолундан“ киши тайдыралмайды. Таб Рамазан афенди да, соруугъа джууаб эте, ауаз бере, ол адетни тюз болмагъанын айтханды. Дагъыда бузуб къоялмайды Умму-Кюлсюм джылла бла тутхан шерият адетин.

Джашлары Мухаммат ата-ананы айтханындан чыкъмагъан, адебни-намысны багъалатхан уланды. Намаз керекни ол да биледи, атасы „къуран чыгъартханды“. Алай а не аман, не иги бла намазгъа ийилтелмейди. Тютюнню, аракъыны да эртде къоюб, кесин динге бериб, уллу тыйгъылылыкъ бла ишленмекликни мубарек джолуна башын джа-

рашдыргъанлыкъгъа, Ибрайны юлгюсюн джаш алыргъа унамайды. Рабфакда окъуйду, комсомолгъа киргенди,— айтыргъа, гагайбашчыкъ болуб, „ачычыкъ“ болуб айланады. Аны къой эсенг, башында джабагъы капнасын къыркъдыралмайды атасы. Тийре джашлагъа сѣзю батханлыкъгъа, кесни джашын дженгелмейди.

Намаз эт, деб къысса, Мухаммат (къуру атым ючюн да тюшерикме джандетге, дей болур) атасы бла даулашыб тебрейди.

— Ий, атам, бир сорайым,— дейди ол.— Сѣз ючюн, сени къуллукъ этгенингден аллахха не файда барды?

— Тоба, де, фасыкъ, аллахха ассы бола-са!..

— Огъай, тохта. Ма анам, мен аны таныгъанлы этеди намаз. Джангыз бир кере кѣрмегенме намазлыкъда тюз сюелгенин, не джукъламай олтургъанын. Къулакъ къагъар да, чабыб кетер, эсирген адамча. Ары-бери къараб, намазлыкъгъа кириб, дагъыда джангыдан тирер эки къолун сакъал тюбуне. Олсагъатдан тебрер ары силкиниб, бери силкиниб, неда белинден огъарысын тѣгерек буруб, физкультура этер.

— Къой, къой, джаншама, иймансызланы къабына кире башлагъанса. Хар кимге келликди ахыр кюн, азаб да, сухал да. Хар ким кюреширге керекди ол керти дуниясына джол ишлерге. Аны къой да, сен кесиңги оноунгу эт.

— Болсун. Бир джетдирейим сѣзюмю. Со-ра, олтуруб, хайда джукълар-уяныр, къысхасы, онминутлукъ намазын эки сагъатха

Э
тиб бошамайды. Аны да къаллайла этеди,
к
им билсин. Сора джукълай-джукълай этил-
Г
ген иш ишмиди? Анда кимге да не шапа-
Г
гъат?

— Намазны бан магъанасы, сууабы аны сёзлерин айтханда тюлдю, адамны, ол затха хакъ джюреги бла берилиб, аллах ючюн джанын, чархын къыйнагъанындады. Сенича тургъандан эсе, алай намаз этген джюз къатха игиди,—дейди Ибрай, джюреги къыйналгъанын, джашдан кёлю къалгъанын билдире.

Андан ары сёлеширге къоркъса да, Мухаммат кесин тыялмайды.

-- Джандетни хапарын айтасыз да, мени ары барырым келмейди: эригиб ёллюкдю анда адам. Шемшер терекни тюбюнде, сют шоркъачыкъдан ичиб, кёкге къараб, ахсыныб тургъандан ары иш джокъча кёрюнеди. Таб намаз этерге, тилек тилерге да керек тюлдю, нек десенг, сен тюшер джеринге тюшюб бошагъанса. Ары тюшер ючюн кюреше шойбуз да?—Мухаммат, атасына да къарамай, тартына-тартына айтады. Дагъыда келтиреди сагъышын:

— Джандет а къайдады? Мен Мурат этген бла, Месопотамияда, ол эки уллу сууну арасында, болургъа керекди—Иракны къум тюзлеринде. Сууаблыланы барын алайгъа къалай сыйындырлыкъдыла—дуния къуралгъандан бери джашаб, сууаблыкъ этиб кетгенлени, энтда ахырзаманга дери этериклени? Ала кёб миллиард болурла. Башха динлени тутхан халкъла уа муслимандан узакъ кёбдюле. Алагъа уа не оноу?

— Сен тамам тайышхан кёреме,—дейди

атасы, кьолун силке,—бар, андан эсе малла-
гъа кьара...

Мухаммат, каникулларында бери,
„Джыламукъ Кьулакьгъа“, кьошха келген-
ли, атасы кьатыш малгъа кьараргъа, бичен
ишлерге кьадалгъанды. Колхозла джангы
кьуралгъан кёзюудю да, джашы кюреш-
генликге, Ибрай колхозгъа кирирге ашыкъ-
майды, энчи малчыкъларын джайлыкълада
сюрюб айланады.

Кьошда экиси бираз тургъандан сора, Иб-
рай айтды:

— Энди, кьошда кесинги кьоюб, аякъ
алышынга да бир кьарайым. Мен элге эней-
им, юсюю-башымы да бир джангыртайым,
ёлген-кьалгъан да болур, джамагъатдан
айырылыб кьалыргъа тебрегенме. Аллахны
сыйлы байрамы да джууукълашыб келеди,
джарлылыкьгъа кьарайым. Сен а китабланы
кьой, артда окъуй турурса.

— Айхай-айхай, атам, бар, айлан, мени
каникулларым бошалгъынчы, хайырланыб
кьал,—деди Мухаммат.—Неге да кьарарма,
бир затны джарсытмазма. Китабла ючюн
кьоркъма, алагъа кьадалыб турлукъ тюлме,
иш кёб боллукьду.

Ибрай джолгъа кьуралды. Эшекге джау-
бышлакъ джюклеб, ат джерге да кьатапа
артмакъланы атыб, кьарамдан аууб кетди.

Бир ай чакьлы айланды Ибрай юч ёзенде,
суйгени чакьлы бир ушакъ, маулут этди,
кёб хапар эштди, джангырды. Ахыры кьош-
ха да тансыкъ болду. Умму-Кюлсум а андан
да бек тансыкъ болгъан эди джашына.

— Ары джетгенлей, Джиджинайны юйге

терк джибер,—деди баш иесине,—андан бери дуня бла бир джунчугъан болур...

Ибрай, къысхасы бла барыб, „Джыламукъ Къулакъны“ башындан къарады. Аtdан тюшюб, тапхырдан тапхыргъа эне келди. Къош а алкъын кёрюнмейди. Атаны джюрегине бир тукъум бир суююнмеклик басыннганды. Бир келеди кёлюне: былай акъырын барыб къалайым да, не эте тургъанына джашыртын къарайым. Дагъыда бир акъылы айтады: огъай, Мухаммат аллыма чабыб келиб къучакъласа, сюерик эдим...

Къошну туурасына джетгенлей, кычырды:

— О-ой, Мухаммат! (Ичинден салауат салды: саллаллаху тагъала алейху оссаллам!)

Къошдан киши чыкъмады, ол огъай эсенг, сакъ Гуджума да юрмеди.

Аны тюбюнде тапхыргъа эниб, дагъыда кычырды:

— О-ой, Мухаммат! (Саллаллаху тагъала алейху оссаллам...)

Киши чыкъмады аллына. Кычыра-кычыра, юге джетиб къалды. Тарта келген мынчакъларын бууунуна кийдириб, атын быкъыгъа такъды, ауузлугъун алыб, айылларын бошлады. Къошну эшигин ачыб къараса,—Мухаммат бир эшилген табджанда хурулдаб джукълай, китаблагъа да башын салыб.

Суююннген ата, джашны джатханына бир кесек къараб турду да, огъурлу мубарек ауаз бла сабыр айтды:

— Ассаламу алейкум, Мухаммат! (Саллаллаху тагъала алейху оссаллам).

Джашы, секириб туруб, кёзлерин ууа, атасын

къаты къучакълады, кесини къара кирпи сакъа-
лын аны чал джаякъларына кёзюлетиб юч
кере кысыды.

— Келибми къалдынг, атам? Мен а ал-
къын солурукъ болурса деб тура эдим...
Эртденбла эртде къобханыма джукъу басыб,
бусагъатда къалкъыгъан эдим,—деди.

Артмакъладан алыб, Ибрай кёгетле берди
джашына, хычын, халыуа чыгъарды.

— Да, айт хапар, Мухаммат (ичинден са-
лауат салды), не эте турдунг, мал-баш къа-
лайды, сау-эсен болурсуз?

— Джокъу бир хатабыз, атам. Хар не да
орнунда, турабыз...

— Гуджума уа нек кёрюнмейди?

— Оллахий, билмейме, бир ыйыкъ болады
мен аны кёрмегенли...

— Тоба-тоба. Баям, аш берген болмаса
да, бир жары кетиб къалгъанды... Чик-чик-
чик... Неме уа, Къалмукъну бузоучугъу?
Аякъландымы, къаллайчыкъды?

— Аны уа бир кюн бузоула бла чегет
бауургъа кыстагъан эдим да, ингирде кел-
мей къалды да, кече бёрю ашаб кетгенди...
Башха хата джокъду, джангыз... кьолян
ёгюз кетгенди къаядан, халал этгенме...

Ибрайны бетинден нюрю кете-кете келиб,
къаны къача башлады.

— Мухаммат, джаным (бу джол салауат
салмады), сен китабла къайгъылы бо-
лур эдинг, ансы,... чик-чик-чик...

— Да, огъай, джокъду хатабыз, джар-
сыуубуз. Китабланы да бош кёзюучюкде
джокълагъан болмаса хазна къатылмагъан-
ма.

— Бугъа уа къалайды?

— Хы, аны унутуб турама айтыргъа. Бугъа, сен кѳрген, колхоз сюрюуню ызындан тагъылыб, Бийчесыннга кетиб кѳалгъанды. Кѳрген адамла айтдыла...

Ибрайны бети чыммакъ болду, кѳзлери джандыла, тишлери бир-бирине кѳаты кѳысылдыла.

— Да, Мухаммат, анангы... (былайда Ибрай шайтан да айтдыралмазлыкъ сѳзлени силдеди), сен кѳайда аман ѳлген эдинг да?!

БАШЛАРЫ

КЪОНГУР КЪЫЛЫКЪЛА, ЗАУУКЪ ТУЛУКЪЛА

Хехаграхвия	4
Диктатор	7
Грипп	13
Радикулит	16
Эскулап	21
Юретну	25
Айбек	30
Къая, къыйынынг зая!	39
Искусствону шоху	50
Таша Къулакъда	55
Телефон	65
Укку	74
Даулашыу	82

«КЕК ДЖЫЛАННЫ» КЪОЙНУНДА

Парашютист	87
Таб оноу	92
Тас болгъан насыб	95
Добар, хау?	99
Тынгысыз	103

Кѣл алыу	111
ДДТ	115

ХАЛҚЪ АЙТЫУЛАДАН

Қъоналий	128
Қъарнашла Зауаллылары	150
О-ой, Мухаммат!	170

ИБ № 694

Чотчаев Магомет Бекирбиевич

СРЕДЬ БЕЛА ДНЯ

Юмористические рассказы
на карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник Н. Г. Крицкий
Худ. редактор М. П. Бертник
Техн. редактор Г. М. Хомякова
Корректор Т. А. Казиева

Сдано в набор 1-XI-1979 г.
Подписано к печати 8-IV-1980 г.
Бумага типографская № 2.
Формат 70x90¹/₃₂. Физ. п. л. 5,8.
Усл. п. л. 6,7. Уч.-изд. л. 6,3.
Заказ № 6052. Тираж 1000 экз.
ВУ 97587. Цена 50 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского
книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова,
Дом печати.

Карачаево-Черкесская
укрупненная типография,
Черкесск,
Первомайская, 47.

Ч 75

Чотчаев М. Б. Среди бела дня. Ставропольское книжное издат-во, Карачаево-Черкесское отд., 1980.

184 с.

Герои рассказов, вошедших в сборник, — наши современники. Средствами сатиры и юмора автор утверждает прекрасное, справедливое.

С (Кар.) 2

Ч $\frac{70303-49-80}{M 159 (03)-79}$ 65—80

50 ж.